Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 55 (14779) 1992 чылдың март 20, пятница

Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 50 көп.

«Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты З. Ф. Докучицке, К. Д. Ондарга тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Экономика талазы-биле ачы-хавыязы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг экономизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Зоя Филипповна **Докучицке** — Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы.

Кошкар-оол Доржуевич **Ондарга** — Тыва Республиканың саң-хөө министри.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың март 12.

Советтер: оларның шиитпирлээр айтырыглары

ЧААРТЫРЫН ҮЕ НЕГЕП КЕЛГЕН

Эде тургустунуушкун чылдары эгелээнден бээр ам чеди дугаар чылынче кирип турза-даа, чер-чер Советтеринден эгелээш, республиканың үстүкү чадааның Советтеринге чедир ажыл ам-даа кудуку деңнелде болуп артпышаан, күүсекчи органнар болур эрге-чагырга черлери дайынчы аргашинээзин, ажылының стиль-методтарын эде тургуспайн, четпес ажылдап турар дээрзинге республиканың кайы-даа суурунуң, хоорайының чону катчыр боор.

Мен база-ла Советтер ажылынга таптаашкын үезинден бээр эде тургустунуушкун чылдарының эгезинге чедир дыка үр үениң дургузунда ажылдап чордум. 50-60 чылдарда болгаш оон сөөлүнде-даа чылдарда кожээ Советтер ажылдакчыларының айда шалыңы 100-тен 200 хире-ле акша боор чүве, машина-балгат деп чүве бар эвес, кайнаар-даа чадаг кылаштап билир чүве-ле болгай. Таптыг таарымчалыг албан кылыптар, хурал эрттириптер делгем өрээлдерлиг конторазы безин чок турган, чаржынчыг, чавыс, тар өрээлдерге сыңныр алгаш, албан ажылды кылып-ла чораан чүве ийин. Ынчан суму даргазы кижиден даргаларның, улустуң айтырбас, негевес-ле чүвези чок. Эът, сүт, дүк, тараа планнарының күүселдези, өре-самчыгдал, суурнуң чаагайжыдылгазы, арыг-силиг байдалы, корум-чурум, өлген-читкен мал, үндүрүг-задыывы, пенсия-пособиелер болгаш өске-даа. Ынчап амыр-дыш чок чонга бараан боор, кызып, бүгү күжүн үндүрүп ажылдап турда-ла, бичии-ле четпес чүве көргенде, чүгле хемчег алыр мындыг турду. Оон кадында хурал деп чүве шуут ажыл кылдырар эвес.

Амгы үеде Советтер ажылдакчыларынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузуп, деткимчени көргүзүп турары өөрүнчүг-дүр. Шалың улуг, колдуунда кожээ Советтер чиик машиналарлыг, чаа конторалардыг, дериг-херекселдерлиг, ажылдакчыларының саны көвүдээн. Мурнунда ышкаш, үстүнден албадаар, дужаар-даа чүве чок, бот-башкарның ажылдаар эптиг арганы берген. «Бүгү эрге-чагырганы — Советтерге» деп кыйгырыг ёзулуг-ла катап эглип келген.

Ындыг-даа болза, шыны херек, Советтерниң ажылында эрткен соңгулдалардан бээр элээн үелер эртсе-даа, көскүзү-биле эде тургустунган, чаартынган ажыл барык-ла көзүлбес боор-дур. Харын-даа чамдык кылдынган ажылдар үрелген, корум-чурум үрээшкиннери кызырылбайн турар. Оорлаар чорук көвүдээн. Чоннуң амыдырал байдалында таарымча чок чүүлдер калчаалыы-биле хүн бүрүде өзүп турар өртектер, аъш-чемниң, идик-хептиң ховаргааны, кижилерниң күш-ажылының төлевириниң дүүшпейн турары — бо бүгү айтырыглар Советтерге хамаарыжыр болгай. Ам-даа чамдык кожээ Советтер боттарынга берлинген бедик эрге-хүлээлгелерин долу ажыглап шыдавайн турарынга дыка-ла хомудаар-дыр мен. Революцияның чалгыы-биле киискип үнген сүлделиг кызыл туктар кайы албан черинин кырынга турар ийик, Совет эрге-чагырга черлериниң бажыңнарының кырынга! Ындыг турбуже, чамдык кожээ Советтер тукту чүге аспас апарган чүвел? Чижээ, улус депутаттарының Хорум-Даг кожээ Советиниң конторазының кырында тук чогун чоокка чедир эскерип көрдүм, оон туржук ол кожээ Советтиң конторазы безин чок чорду. Эрткен чылын чаа колхоз тургустунганы-биле тускай эртемниглерниң ажылдаар чери чок-тур дээш, Хорум-Даг кожээ Советиниң мурнунда турган бажыңындан колхоз үнтүр кыйыпкан, а кожээ Совет Культура бажыңының бичии, тар өрээлинде сыңмарлажып турар. Оозу бо кыжын доңуп калган, шоочалыг кыштаан. Райкүүском-даа, кожээ Советтиң даргазы-даа дүвүрээзин үндүрбээн. Моон алгаш көөрге, Советтерниң ролю ам-даа куду хевээр, а колхоз даргазы, совхоз директору олардан каш катап өрү ышкажыл. Ынчангаш Советтерниң ролюн көдүрер, харыысалгазын бедидер үе келген чүве бо.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак чер-чер Советтериниң ажылын чаазы-биле өскертип, эде тургузары күзенчиг. Ынчангаш мен чамдык бодалдарны, сүмелерни киирер болдум. Шааңзан тура көрүп келдим, эмгежок депутаттар-биле кады ажылдап-даа пат болдум. Келир соңгулдалар үезинде кожээ Советтерге 20-25 эвес, эң-не шилиттинген 5-7 хире депутаттар турар кылдыр көрзе кандыгыл? Суму даргазы кижи кым болурул база-ла амгы ышкаш, колхоз даргазы азы совхоз директору бүгү чүвени шиитпирлээр бе? Ону хандыр өөренип көөр херек. Суму даргазы кижи амгызы дег, ужур эдерген айбычы болур бе? Кожээ черлерге чаңгыс кол удуртукчу турзун.

Советтер ажылдакчыларын өөредир, оларның курлавырын тургузар, эң ылаңгыя хоойлу-дүрүмнү өөредири чугула. Оон ыңай кожуун даргазы кижи кым деп суму даргазы канчаар ажылдап турарын билир болганда, ону солуур-солуваазының айтырыын дорт шиитпирлээр болза эки.

Даргалар санын кызырар деп-ле турар, ол хирезинде кожуун төвүнде дарга хөй-дүр. Ону кызыраргын көрзе кандыг ирги? Даргалар саны хөй-ле-дир харын, а чон ортузунда суртаал ажылы чоп мырыңай барык көзүлбес чүвел?

Ам-даа улаштыр-улаштыр хуралдаар чорук көвүдеп турар-дыр, ону аажок кеш, чон аразынче кирер, олар-биле кады ажылдап, чечиң негелдезинге дүүштүр ажылды эде тургузар үе келген.

Оолак КАРА-САЛ.
Советтер ажылының хоочуну.

ТАНЫЖЫЛГА ХҮНҮ

Бот-догуннаан Тываның улусчу намы тургустунганындан бээр үр үе эртпээн-даа болза, ол чер-черлерде эге үүрлерин эвилелдеп, республиканың хөй-нийти болгаш ажыл-агый амыдыралынга идепкейлиг киржип эгелээн.

Нам бодунуң программазын база уставын улуска таныштырып, чаа-чаа кежигүннерин элээдип ап турар.

Кызылда Улусчу культура төвүнге март 21-де, субботада, 12 шакта намның политчөвүлелиниң чон-биле ужуражылгазы, таныжылга хүнү база ындыг сорулгалыг хире. Ажыл-ишчи чугаа, оюн-тоглаа, концерт, байыр чедиришкиннери-даа болуру чугаажок. Буфеттер база чай кадында ачы-дузазын чедире каптар. Сонуургааннарны, күзээннерни моорлап кээрин политчөвүлел чалап турар чорду.

(Бистиң корр.).

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Дүүн Парлалга бажыңынга Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейниң массалыг информация черлериниң ажылдакчылары-биле парлалга конференциязы болган.

Тыва Республиканың президент соңгулдаларының түңнелдеринге хамаарыштыр ол мынча деп чугаалаан:

— Бөгүн кончуг өөрүшкүлүг хүнде силер-биле ужуражып турар улус-тур бис. Ол чүл дээрге онза чугула күрүне, политиктиг, экономиктиг айтырыглар талазы-биле журналистер силерниң-биле чугаа кылыр деп турарывыска дыка өөрүп тур мен. Бо айтырыглар Россия Федерациязынга-даа, бистиң Тыва Республикага-даа канчаар-даа аажок улуг ужур-уткалыг айтырыглар-дыр.

Силерниң-биле чугаавысты Тыва Республиканың президент соңгулдаларының түңнелиниң эгелеп алзывысса эки боор. Болуп эрткен президент соңгулдалары бистиң республикага онза болуушкун, онза тавалыга деп демдеглээр апаар. Эң-не кол чүве — бо онза болуушкунну бистиң амыдыралывыста онзагай үе-чада деп бүзүрелдиг чугаалап болур. Күрүне тургузуунуң айтырыглары кажан-даа нийтилелдиң онза чугула айтырыы боор келген болгаш боор турар-даа. Президент соңгулдаларын кандыг-даа политиктиг удур турушкуннар чокка эрттиргенивис бо бүгүнү база бадыткап турар. Оон аңгыда, конституция-даа, хоойлу-даа талазы-биле политиктиг болгаш социал кризисти ажып эртип шыдаанывыс ол деп бодаар мен. Республикага президент соңгулдаларын эрттирип алганывыстың ачызында бо бүгү кризис бистен адырылган деп санап болур. Ынчангаш Тыва Республиканың күрүне тургузуу Россия Федерациязының составынга кандыг болур ужурлугул деп айтырыгны чаа шиитпирлээнивис ол болур.

Политиктиг болгаш хөй-нийти организацияларының, бистиң чонувустуң угаан-бодалының сырый каттыжышкыны соңгулдалар түңнелдери херечилеп турар. Ол дээрге бот-боттарының билчириниң түңнели-дир. Бо бүгү бистиң республикавыстың улам ынай хөгжүүрүнге кол үндезин болган турар ужурлуг.

Тыва Республиканың баштайгы Президентизин соңгуурунга киришкен тыва чонумга, бистиң республиканың бүгү чурттакчы чонунга болгаш хамаатыларынга, ол ышкаш бистиң республиканың баштайгы Президентизин соңгуп алганывыс-биле силерни, журналистерни, дамчыштыр база катап байыр чедирип тур мен.

Март 13-те Москвага Россия Федерациязының составында республикаларның Федеративтиг Керээге ат салыышкыны болуп эрткен. Аңаа 20 республиканың 18-и (Татарстан болгаш Чечен-Ингушетиядан аңгыда) шупту келгеш, ат салган. Республикалар Федеративтиг Керээниң чүүлдерин таарымчалыг деп көрген болгаш ону республикаларга күш киирип бадыладырының мурнунда оларның бүрүн эргелиг төлээлери таарымчалыг, билчилгелиг байдалга ат салганын К. А. Бичелдей журналистерге чугаалап берген.

Федеративтиг Керээни ажылдап кылып турганының 2 чылының дургузунда артык, бот-догунар хевирлиг чүүлдер барык чиде бергенин, оон ийиги вариантызы улам экижээнин Каадыр-оол Алексеевич демдеглээн. Республикаларда бот-боттарының билчириниң болгаш деткижериниң чүткүлү улгаткан.

Россия Федерациязының составында республикалар бот-догуннаашкынның чүүлдерин хөлүн эрттир мурнады тударының кызыгаарынга келгеш, доктаадй бергени билчилгениң таарымчалыг байдалынга эккелген. Оон-биле чергелештир бүгү-ле айтырыгларны төпчүле, Россияны таварыштыр көрүп шиитпирлээриниң кызыгаары база чогумчалыг байдалга келгеш доктааган.

Россияның составында республикалар боттарын оон бүрүн эргелиг кезээ кылдыр чарлап турар. Россия республикаларның бүгү делегей харылзааларынга, даштыкы күрүнелер-биле экономиктиг холбажылга тударынга шаптыктавас, ынчалза-даа ол эргелерни чүгле РФ-ниң эрге-ажыктарының база бүрүн эргелерин барымдаалап боттандырар апаар.

База бир нарын айтырыгларның бирээзи — черниң эдилээри болгаш ажыглаары, чер харылзааларын таарыштырары Россияның болгаш республикаларның эрге-хоойлуларының үндезиннери-биле таарыштыртынар.

Ол ышкаш республикага онза байдалды киирери тус республиканың эрге-чагыргаларының хевирлери-биле чүүлдештир чоруттунар.

Федеративтиг Керээге Тываның ат салганы президент соңгуп алгаш. Тыва Россиядан үне бээр дээн чамдык улустуң каразыышкыннарын үзе шапкан.

Бо ийи айтырыг талазы-биле Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдей дыңнадыг кылган соонда, журналистер аңаа айтырыгларны салган.

Айтырыг: — Тыва Республиканың чону бодунуң баштайгы Президентизин хоойлу ёзугаар соңгуп алганының дугайын Россия Федерациязының Дээди Советинде дыңнаан бе, аңаа хамаарылга кандыг болуп турарыл?

Харыы: — Ол дугайында Москвада, Дээди Советтеде шагда-ла билир болгаш ол соңгулдаларның организастыг эртенинге чурттуң удуртукчуларының хамаарылгазы эки чорду.

Айтырыг: — Бо соңгулдаларның кол түңнели силерниң хууда кым дээш бадылааныңар-биле дүгжүп турар бе?

Харыы: — Ажыы-биле миннип чугаалап каайн. Мен бо соңгулдага киришпедим. Бир эвес суббота хүнүнде Москвадан ужуп кээр аргам турган болза, ыяап-ла киржир турган мен. Ажылым аңаа узамдыкташ, өске-даа шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар турганындан четтикпедим.

Айтырыг: — Солуннар редакцияларынга Уру аржаанынга хамаарышкан чагаалар хөйү-биле кээп турар. Ол үнелиг аржаанче Тываның чонун киирбейн турар. Мону Тывага катап эгидер дугайында Красноярск крайның эрге-чагыргалары-биле чугааны кылып турар бе?

Харыы: — Бо дугайында бистиң республиканың чону айтырыгны каш удаа көдүрүп келген. Ындыг-даа болза, бистиң моон мурнунда турган удуртукчуларывыс ол дугайында чугааны кылза-даа, оон тодаргай шиитпир амга чедир үнмээн. Чүге дизе бо айтырыг кончуг нарын болуп турарындан чугаалажышкыннарны ам-даа чаңгыс удаа эвес кылыр апаар бис. Чижек кылдыр Саян-Шушенскоениң заповедниги ап көрээлиңер даан. Ол моон мурнунда бузулган ССР Эвилелинге хамаарышкан турган болгай.

Айтырыг: — Тыва Республиканың гимни болгаш сүлдези, тугу амга чедир чок. Сессия болурга-ла ону түңнээрин узадып-ла турар. Ам болур сессияга ону үзе шиитпирлеп алгаш, оон Президентиниң даңгыраан алза кандыгыл?

Харыы: — Республиканың гимнин, тугун болгаш сүлдезин ам болур сессияның баштайгы айтырыглары кылдыр киргеш, хүлээп алтар болзувусса кончуг эки. Ындыг-даа болза, ону ам-даа чедир кылып, ажылдап турары-биле холбаштыр ону шиитпирлептер дээр ындыг магадылал бисте бар бе ынчаш?. Аңаа ам-даа хөй белеткел херек.

Айтырыг: — Тывага болуп турган репрессияларга хамаарыштыр айтырыгны ам долузу-биле шиитпирлээр аргазы бар бе?

Харыы: — Амдыызында силерниң мурнуңарга мен бо айтырыг талазы-биле белеткенип албаан мен. Ынчангаш ону чугаалажырда шыңгыы белеткенип алгаш, чаңгыс черге дугуржуп, чугаалажыр болзувусса эки боор.

Өске-даа айтырыглар доозулган соонда К. А. Бичелдей парлалга конференциязынга киришкен журналистерниң чымыштыг ажылынга чедишкиннерни күзээн.

РЫНОК БАЙДАЛЫНГА ТААРЫШТЫР

Республиканың хереглекчилер нийтилели респотребсоюзтуң чүгле ады эвес, харын оон ажыл-чорудулгазы-даа амгы рынок харылзааларынче шилчиишкиниң негелделерин ёзугаар өскерлип турар. Моон соңгаар респотребсоюзту Тыва төпкооп деп адаар апаар.

Оон-биле чергелештир райполар болгаш сельполар-даа боттарының чүгле аттарын эвес, харын база ажылын кооперастыдып, чонга чугула хереглелдиң бараанарын кылып база садып-саарарын эде органистаар деп турар. Чижээ, Чөөн-Хемчик райпозунуң садыг-наймаа черлеринде улуг өскерлиишкиннер боор турар. Райпону чаа ёзу-биле ажылдаарынга холбаштыр алыр өскертип, бо хүннерде оон чаа уставын чогаалып кылып турар.

Чамдык садыг-магазиннер коллективтери аренда керээзин ёзугаар ажылдап эгелей берген. А бир чамдыктары садыг четкилериниң эштежилгелерин тургузуп, тудуш холбаалыг ажылдаарын күзеп турар. Ниитиниң чемненилге черлери, чижээ, Чадаанада № 2, болгаш 3 столоваялар болгаш универмаг, колбаса кылыр цех, а ол ышкаш чамдык үүрмек садыглар коллективтери чогум-на эштежилгелерге ажылдаары таарымчалыг деп санаан.

Үстүнде садыг коллективтери болгаш бичии бүдүрүлгелер банкыда акша саныг, тус-тус директорлардыг, тускайлаң организация болур.

Кадыр-оол ТУВАК.
Чөөн-Хемчик район.

КОНКУРС ЧАРЛАТТЫНГАН

Бойдус камгалалының, республиканың эң ховар дээн байлаан камгалаар болгаш камгалап арттырар, оон курлавырларын чөп шиңгээдип алыр база кижилерниң кадыкшылынга болгаш дыштанылгазынга ону ажыглаар талазы-биле республиканың чазааның программазын боттандырары-биле республика конкурузун эрттирер дугайында Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң болгаш бо конкурсту эрттирип турар тургузукчуларының хуралы болган. Ынчангаш республика конкурузу чарлаттынган.

Ол хуралга долгандыр турар хүрээлелди камгалаар болгаш чоннуң экологтуг кижизидилгезиниң айтырыгларын массалыг информация чепсектерин эки чырыткан дээш конкурстуң негелделерин ажылдап кылган болгаш бадылаан. Бойдус камгалалының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитеди, «Тыва үлетпүр аңныыр-тывыш» бүдүрүлге каттыжышкыны, Арга-арыг ажыл-агыйының бүдүрүлге каттыжышкыны, «Тыва алдын» бүдүрүлге каттыжышкыны, Тыва респотребсоюзтуң белеткеллер эргелели, «Алдын», «Ойна» дээр алдын тывар артельдер, Тыва Республиканың Кедээ ажыл-агый министерствозу, «Тува-ТУР» ассоциация бо конкурстуң тургузукчулары болган болгаш конкурсту эрттирер акша-херекселди тускайлап бээр болган.

Республика, районнар солуннарының, телевидение болгаш радио дамчыдылгаларының, хоорайның хамаарышпас солунунуң чогаалыкчы коллективтери, профессионал журналистер, чурукчулар, фоторепортерлар, хөй-нийти болгаш кедээ бижикчилер, конкурска идепкейлиг киржиңер!

ХРОНИКА

«Россия Федерациязының Камгалал министерствозунуң болгаш Чепсектиг Күштерниң дугайында» Чарлыкка Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин 1992 чылдың март 16-да ат салган. Россия Федерациязының Камгалал министерствозун ол Чарлыкты ёзугаар тургускан болгаш Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң талазы-биле саналдарны белеткээрин чаа тургустунган министерствога даасқан. Камгалал министриниң хүлээлгелерин Россияның Президентизи түр када күүседир.

Чарлыкка ат салган үезинден соңгаар ол күштүг болуп эгелээн.

Интервью

«ЧАҢГЫС КҮЗЕЛИМ ОЛ»

РСФСР-ниң Конституциязының 177 болгаш 178 чүүлдеринге дүүштүр Россия Федерациязының Чиңгине прокурору В. Г. Степанков Тыва Республиканың прокурорунуң албан-дужаалынга Анатолий Партизанович ДАМБА-ХУУРАКТЫ томуйлаан болгаш республика прокуратуразының коллегиязының даргазынга бадылаан. Мооң мурнунда республика прокурору турган С. С. Зотов Москва хоорайның бир округунуң прокурорунга томуйлаткан.

А. П. Дамба-Хуурак 1961 чылда төрүттүнген. 1983 чылда Пермьниң күрүне университедин дооскаш келгеш, Улуг-Хемниң район прокуратуразынга истекчилеп, 1986-1991 чылдарда Эрзин болгаш Улуг-Хем районнарның прокурору боор ажылдаан. 1991 чылдың январьда республика прокурорунуң бирги оралакчызынга томуйлаткан. Бо чылдың январь 30-дан бээр — Тыва Республиканың прокурору.

Республиканың чаа прокурору-биле бистиң корреспондентивис Николай Базыр ужуражып, оон интервьюну алган:

— РСФСР-ниң Дээди Совели бо чылдың январь 11-де «Россия Федерациязының прокуратуразының дугайында» Хоойлуну хүлээп алган болгай. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Анатолий Партизанович?

— Мооң мурнунда бистиң ажылывыска кол удуртулга ССР Эвилелиниң Хоойлузу турган. ССРЭ буступ дүшкен-не дээш, оон шупту-ла чүвелерин бактаар эвес, чүвениң шынын чугаалаар апаар, бо чаа документ баштайгызындан черле дээштиг деп билип турар мен.

Чүгле мону безин ап көрээли. Эрги хоойлуга бистиң прокуратура ажылдакчыларының кылбас ужурлуг чүүлдерин дыка хөйнү биске дорт даандырып, хүлээндирип каар турган. Чижээлээрге, эрге-хоойлу талазы-биле пропаганда, суртаал ажылын чорудары, эрге-хоойлу органнарының бүгү ажылын дүүштүрүп, аайлап башкарары, суд органнарының ажылын хайгаараар дээш, чүү айыттынмаан турган дээр. Янзы-бүрү бүдүрүлгелерниң, министерстволарның безин ажылынче холгаарлаар, киржир турган-на болгай бис.

Ол бүгүге бистиң кандыг-даа хамаарылгавыс чок болур ужурлуг-тур мен. Эрге-хоойлу пропагандазын кандап чорутпас бис, өске органнарның ажылын хайгаарап, аайлап-башкарбас-даа болза, оларның-биле быжыг харылзаа тудуп, деминг ажылдаар апаар бис. Амыдырал боду ону негеп кээр.

Кол-ла чүве, ажыл-чорудулгавыска мурнукузундан хостуг апарганывыс, артык хүлээлгелерге бастырып алган турганывыстан чайлааныс деп болаар мен. А хол хостуг турда, кандыг-даа ажыл бүдүнгүр-ле болгай.

— Ол хоойлу ёзугаар ажылыңарның кол угланыышкыны кандыг болурул?

— Амгы үеде кол-ла сорулгавыс — чер-черлерде Советтер-биле быжыг харылзаа тудуп ажылдаары, оларның хүлээп ап турар шиитпирлериниң Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң хүлээп ап турар хоойлу, шиитпирлери-биле дүгжүп турарын хайгаараар, оларның күүселдезин контрольдаар ужурлуг бис.

Оон аңгыда иштики херектер органнарының айыыл чок чорук ажылдакчыларының база истелге кылырының, кем-херек үүлгеткенинге карамыттырганнарны тудуп-хоругдаарының хайгааралын кылыры бисте арткан.

Кеземче-чорудулга дүрүмүнде айыттынган өлүрүушкүн, күштээшкин, эрге-дужаал эдилээннерниң үүлгедиглери-биле холбашкан истелгелерни биээги хевээр чорудар бис.

— Эрткен чылдың төнчүзүнде республиканың прокуратура ажылдакчылары мыдырап-чурттаарының болгаш ажылдаарының таарымчалыг байдалдарын негеп, ажыл соксадыышкыны-даа кылыр деп турган болгай. Шынап-ла, байдалыңар ындыг берге болган чоор бе?

— Ол дээрге прокуратура ажылдакчыларының янзы-бүрү черлер мурнунга негелде тургузуп келгеш, чүнү-даа чедип албайн баргаш келгени эң кыдыкы хемчээ-дир деп билир мен. Бистиң ажылывысче кичээнгей, шыны херек, аажок-ла кошкак турган болдур ийин. Чаңгыс-ла чижек, район прокурорунуң шалыңы чоокка чедир-ле районнуң иштики херектер килдизиниң дежурный шагдаазының алыр шалыңынга безин четпес турган-на болгай. Ылаңгыя район прокуратураларының ажылдакчыларының байдалының дыка бергезин кончуг эки билир мен. Район удуртукчуларындан чүгле негелде-ле боор чүве болгай: ону кыл, мону кыл, аңаа кириш, маңаа кириш дээш-ле баар. А олардан ажылдакчыларга чурттаар оран-сава, ажыл черинге транспорт, өске-даа дериг-херекселдер дилээрге, улуг-ла херекке албас боор чүве. Истээр ужурлуг эмгежок хөй херектерге сый бастырып алган, дыка хөй таварылгаларда машина безин чок, истелгени шалыпкын дүрген чорударынга ол эмгежок чугула, истекчилер, прокурорларның хөөнү-даа дааш каарының ужуру ол. Чогум-на ынчангаш чүгле 1986-1991 чылдар дургузунда бистиң органнарывыстан 54 кижиниң өске ажылдарже шилчип чоруткаанының-даа кол чылдагааны ол болур ужурлуг. Оларның хөй кезии эвээш эвес чылдарда ажылдап каапкан, дуржулгалыг кижилер дээрзин айтып каайн.

Ынчангаш кадрлар айтырыы бир эң чидиг айтырыгларның бирээзи ол.

Бо чылдың январь 22-де республиканың Министрлер Чөвүлели биске хамаарыштыр тускай доктаалды хүлээп алган. Оон боттанып эгелээни-биле байдалывыс бичии чүгээртээн, ынчалза-даа чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар ам-даа хөй.

— Кем-херек үүлгедиишкиннерниң талазы-биле бистиң Тыва Республика Россия Федерациязында «мурнуку одуругларны бүүрелдии-биле ээлеп турар» дижир болгай. Мындыг байдалды өскертип болуруңуң талазы-биле бодалдарыңар кандыг ирги?

— Ол шын, ындыг «алдарывыс» бар. Байдалды өскертир дээш ынчаар, мынчаар бис деп хөй-ле чүүлдер чугаалаарга, олар аңаа-ла хоозун сөстер апаар чадавас. Мен бодаарымга, мында кол-ла чүве — аныяктар айтырыгларын долузу-биле дарый шиитпирлээри болур. Чүге дээрге кем-херектерниң хөй кезиин үүлгедип турар улус — чогум-на аныяктар. Оларның-биле тускай ажылды чорудар ужурлуг бис. Бир-ле дугаарында, аныяктар-биле ажыл чорудар организациялар, албан черлери, ылаңгыя Тываның Аныяктар ассоциациязы-биле сырый холбаалыг ажылдаар ужурлуг бис деп билир мен.

Чоннуң үндүрген чаагай чаңчылдарын дедир эгидери, өске улус-чоннарның эки дуржулгазын-даа өөренип көрзе кандыг деп. Чижээлээрге, Ортааки Азия, Кавказ республикаларында «Совет старейшин», биске «Кырганнар чөвүлели» дээр ирги бе, дээн ышкаш дээштиг механизмнер бар болгай. Биске оларны чүге ажыглап болбас деп. Хоойлу-дүрүмнү база үндезин чоннуң онзагай байдалдарын, төөгүзүн, чаңчылдарын өөренип көрүп, өскертип болгай. Бо талазы-биле саналдарны чоннуң массалыг информация чепсектеринге киирип турар саналдарынга дүүштүр Дээди Советке-даа киирип болур деп болап турар мен.

— Ам-даа дыка аныяк кижи-дир силер, Анатолий Партизанович, мындыг бедик албан-дужаалга томуйлатканыңар дээш байыр чедирбишаан, ажылыңарга хамаарыштыр эң кол күзелиңерни айтырып болур ирги бе?

— Улуу-биле четтиргим! Республикага корум-чурумну быжыглаар, кем-херек үүлгедиишкиннерин эвээжедир дээш бүгү-ле күжениишкиннеримни салып ажылдаар мен дээрзин солунуң номчукчуларынга бүзүредип тур мен. Чаңгыс күзелим-даа ол. Россия Федерациязынга-даа, өске-даа республикаларга Тывада кем-херек үүлгедиишкиннериниң байдалының дугайында эвес, а тыва чоннуң уран талантызының, ажылгырының, биче сеткилдииниң, дузаарганының дугайында ат-алдарының алгыырын сеткилимниң ханызындан күзеп чоруур мен.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уланчызы. Эгези № 54 «Шында»).

54 чүүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы чорудуп турар хамаатыларның бүгү назынында эдилелинде чер участогун салгалынга дамчыдып бээри.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы чорудуп турар хамаатының чер участогун ажыл-агыйның кежигүннериниң бирээзинге арат болгаш тараачын ажыл-агыйның өске кежигүннериниң чөпшээрели-биле салгал дамчыдып бээр. Ажыл-агыйның өске кежигүннери чок болза, өлген кижиниң арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорудар күзелин илереткен салгалынга чер участогун ук Кодекстиң 51 чүүлүнүң үшкү кезээниң негелделери ёзугаар дамчыдып бээр. Бир эвес салгакчылар элээн каш болза, шилилгени чер участогу эргезинде турар улус депутаттарының түс чер Совети конкурс үндезининге чорудар. Чер участогун салгал дамчыдып алырының дугайында маргылдааны судка көөр.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйны чорудар күзелдиг салгал чок болза, хуула дузалал ажыл-агый чорударынга, чуртталга бажыңы азы сад болгаш мал-маган тударынга чер участогун доктааткан хемчээл ёзугаар салгалга дамчыдып бээр.

55 чүүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы чорудуп турар хамаатыларның чер участогун арендалаар эргени салгал дамчыдып бээри.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйы чорудуп турар хамаатыларның чер участогун арендалаар эргени бо Кодекстиң 54 чүүлүнүң 1-2 кезектеринде көрдүнген чурум ёзугаар салгал дамчыдып бээр.

Чер участогунуң кезиин арендалаарының керээзин катап чарып тура, салгал дамчыдып арендалаар эргезин хамаарышпас кезиниң хөрзүнүнүң дүжүткүрүн бедидеринге үндүрген чарыгдалдарны салгакчыга дуглап бээр.

56 чүүл. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйының өнчүзүнге эрге шилчээни-биле кады чер участогунга эргениң шилчиири.

Бүгү назынында эдилеп салгал дамчыдар чер участогунга чорудуп келген арат болгаш тараачын ажыл-агыйның өнчүзүн садып азы белекке берип, өнчү эргези шилчээнде чер участогун бүгү назынында эдилеп салгал дамчыдып бээр эрге база тараачын ажыл-агыйның чаа ээзинче улус депутаттарының чогуур Советиниң шиитпирин ёзугаар шилчий бээр.

Дүжүт өстүреринге, ол ышкаш черни экижидеринге чер участогунуң эрги ээлериниң чарыгдалдарын, бир эвес ол дугайында кайыгаа тала-биле дугурушпаан болза, черниң чаа ээлери дуглап бээр.

XI эге. Хуула дузалал ажыл-агыйы, сад, мал-маган, огород ажылы чорударынга, сиген кезер болгаш мал-маган кадарарынга чер участоктары

57 чүүл. Хуула дузалал ажыл-агыйы чорударынга чер участоктарын тускайлап бээри.

Хуула дузалал ажыл-агыйы чорударынга чер участоктарын хамаатыларның күзели-биле бүгү назынында эдилеп салгал дамчыдып бээр эргезинге чер-чер Советтериниң шиитпирлээр эргелерин ёзугаар дамчыдып бээр.

Чурттакчылыг черлерниң чиигине планнарын болгаш төлевилелдерин ёзугаар тудуп турда, бажың (квартира) чанынга хуула дузалал ажыл-агый чорударынга участоктарны бичии хемчээлдиг кылдыр бергеш, артканын чурттакчылыг черниң девискээринден дашкаар үндүрүп бээр.

58 чүүл. Хуула дузалал ажыл-агыйы чорударынга чер участогун салгал дамчыдып алыры.

Хуула дузалал ажыл-агыйының чер участогунуң ээзи өлген таварылгада дузалал ажыл-агыйының кежигүннериниң бирээзинге өске кежигүннериниң чөпшээрели-биле чер участогун дамчыдып бээр. Чер участогун салгал дамчыдып алырының дугайында маргылдааны судка көөр.

Хуула дузалал ажыл-агыйының шупту кежигүннери өлген таварылгада, чер участогу РСФСР-ниң негелде хоойлужудулгазын ёзугаар салгакчыларже шилчий бээр. Бо таварылгада улус депутаттарының чогуур Советиниң шиитпирин ёзугаар чуртталга бажыңын тударынга черниң [illegible] хемчээлдерин көрүп тургаш, чер участогун үлээр болгаш бүгү назынында эдилеп салгал дамчыдар эргени бадыткаан документиниң салгакчы бүрүзүнге тыпсыр.

Чер участогу үлеттинмес болза, ол салгакчыларның бирээзинче шилчий бээр, арткан салгакчыларга оларның үлүүнүң өртээн төлеп бээр.

Чер участогун ажыглаарының сорулгазы өскерилбес болза, оон хемчээли хевээр артар. Чер участогун ажыглаарының сорулгазы өскерлир болза, доктааттынган нормаларга дүүштүр оон хемчээли өскерлир. Бүгү назынында эдилеп салгал дамчывас чер участоктарының хөрзүнүнүң шынарын экижидеринге чер ээзиниң үндүрген чарыгдалдарын дуглап бээр.

Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ёзугаар салгал дамчыштырарының өске чуруму көрдүнген турup болур.

59 чүүл. Сад, огород, болгаш мал ажылдарынга чер участоктары.

Коллективтиг сад, огород база мал ажылынга чер участоктарын боттарының эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери бээр болгаш ол участоктар сад база мал ажылдарының эштежилгелериниң нийти ажыглалдыг черлеринден болгаш айыттынган эштежилгелерниң кежигүннериниң бүгү назынында салгал дамчылар черлеринден тургустунар.

Нийти ажыглалдың черлеринге камгалал зоналарының, оруктарның, эртер черлерниң, нийти ажыглалдың өске-даа тудугларын болгаш объектилерни ээлээн черлер хамааржыр.

Нийти ажыглалдың черлеринге улус депутаттарының чер-чер Советтери сад азы мал ажылының эштежилгезинге ол черлерге эргени бадыткаап турар документиниң тыпсыр.

Сад болгаш мал ажылының эштежилгелериниң кежигүннеринге бүгү назынында салгалга дамчыдар кылдыр ээлээринге берген участоктар дээш чогуур эштежилгелерниң кииргени-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери оларга черге эргезин бадыткаан документини бээр.

Сад болгаш мал ажылының эштежилгелеринге чер участоктарының ажыглалының чурумун оларның уставтары-биле тодарадыр.

Түс-түс таварылгаларда чер участоктарын хамаатыларга хуула сад болгаш огород ажылы чорударынга берип болур.

60 чүүл. Сад, огород болгаш мал ажылынга чер участогун ызыгуур салгап алыры.

Сад болгаш мал ажылынга участокту ээзи хамааты өлген таварылгада ол участокту ызыгуур салгап колдап алыр эрге—мөчээн кижиниң өг-бүлезиниң кайы-бир кежигүнүнге (мурнундагы кежигүнүнге) азы чер участогун шинээдиринге, таарыштыр кылырынга болгаш ажыглаарынга киржип келген төреллинге онаажыр.

Мөчээн кижиниң айтып каан ындыг кижилери болгаш чагыы чок болза, чер участогун ээлээр эрге мөчээн кижиниң эт-хөреңгизиниң чаңгыс азы элээн каш салгакчызынче шилчиир. Улус депутаттарының район, хоорай, суур, көдээ Советтериниң шиитпири-биле бо Кодекстиң 31 чүүлү-биле доктааткан, эң эвээш норманы барымдаалавышаан, өнчү салгакчыларынга чер участогун аразынга хуваай үлеп берип болур. Чер участогун үлээри болдунмас болза, ону ээлээр эрге салгакчыларының бирээзинче шилчиир болгаш оон артканнарынга оларның үлүүнүң өртээн төлеп бээр.

Чер участогун салгап алырынга колдаар эрге дугайында маргылдааны суд чурум-биле сайгарып көөр.

61 чүүл. Огород ажылынга, сиген кезеринге болгаш мал оъдарладырынга чер участоктары.

Коллективтиг азы хуула огород ажылынга, сиген кезеринге база мал оъдарладырынга чер участоктарын улус депутаттарының чер-чер Советтери курлавыр черлерден арендага, а бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга—түр ажыглалга бээр. Түс-түс таварылгаларда ажыглаарының хуусаазын доктааткан чурум ёзугаар узадыры болдунуп болур.

Огород ажылынга хуваартынып берген чер участоктарының ногаалары, картофельди, бахча болгаш кат культураларын ажаап өстүрер сорулгаларга ажыглаттынар. Эргежок чүгүла апарганда, ол участоктарга түс черниң байдалдарын барымдаалап дыштанырынга, огород херекселдерин шыгжаарынга база агаар [illegible] чаглактаныр сорулга-биле хуула азы нийти ажыглаар түр тудугларны тудуп болур.

Огород ажылын кылырынга берген чер участоктарын ажыглаар хуусаазы төнген соонда, ында, тудкан түр тудугларны оларның өртек-үнезин эгиттейн, оларның ээлери азы оларның акша-хөреңгилери-биле бузар.

XII эге. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери

62 чүүл. Колхозтарның, көдээ ажыл-агый кооперативтериниң, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черлери.

Колхозтар, көдээ ажыл-агый кооперативтери, акционер нийтилелдер черни өнчү кылдыр алыр. Совхозтар болгаш күрүнениң өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, албан черлери база организациялары нийтиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга черни хуусаа чокка (доктаамал) ажыглалга алыр.

Айыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар бүдүрүлге сорулгаларынга чер участоктарын немей арендалап азы түр ажыглалга ап болур.

Колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларының черге эргези оларның агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, комбинаттарның, агрофирмаларның база өске-даа тургузугларының составынга киргенде хевээр артар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дуржулга ажыл-агыйларындан аңгы) баазазынга тургустунуп турар болгаш олардан үнүп турар кооперативтерге улус депутаттарының район (район, хоорайның административтиг чагыргазында болза, хоорай) Советиниң шиитпири-биле ажыл-агый чорударының дең байдалдарын тургузарының эргежок чугулазын барымдаалавышаан, ооң мурнунда ажыглаттынып турган черлерден чер участогун тыпсып бээр.

IV БӨЛҮК

Чурттакчылыг пунктуларның черлери

XIII эге. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

63 чүүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери.

Хоорай, суур болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуңуң кызыгаарының иштинде черлер улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң хамаарылгазында турар.

64 чүүл. Хоорайлар, ажылчын, курорт база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң составы.

Хоорайларның, ажылчын, курорт, база дача суурларының болгаш көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлеринге кирер черлер:

1. хоорай, суур, көдээ тудугларның черлери;

2. нийти ажыглалдыг черлер;

3 көдээ ажыл-агый ажыглалдыг болгаш өске-даа ажыктыг черлер;

4) бойдус камгалалдыг, эмнелге-кадыкшылга, дыштанылга болгаш төөгү-культура ажыглалдыг черлер;

5) арга-арыг шыпкан черлер, а хоорайларда — хоорай аргаларының черлери;

6) үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа сорулгалыг черлер.

65 чүүл. Хоорай, суур девискээри, чурттакчыларлыг көдээ чер девискээри.

Хоорай, суур девискээри, чурттакчыларлыг көдээ чер девискээри — хоорайның, суурнуң, чурттакчыларлыг көдээ черниң черлерин черлерниң өске бөлүктеринден аңгылап турар даштыкы кызыгаары-дыр. Хоорай, суур девискээрин, чурттакчыларлыг көдээ чер девискээрин хоорайларның, суурларның, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң чиигине планнарын, планнаашкынының болгаш тудуушкунунуң төлевилелдерин бадылаар органнар доктаадып тургузар болгаш өскертир.

Хоорайның, суурнуң, чурттакчыларлыг көдээ черниң девискээринге чер участоктарын киирери-биле ол черниң ээзи болур эрге, черни ээлээр эрге, ажыглаар эрге болгаш арендалаар эрге казыттынмас.

66 чүүл. Хоорайларның, суурларның, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң черлериниң ажыглаары.

Хоорайларның, суурларның, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң бүгү черлери оларның чиигине планнарынга болгаш планнаашкынының база тудуушкунунуң төлевилелдеринге дүүштүр ажыглаттынар.

Хоорайларның суурларның, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң чиигине планнары (планнаашкынының болгаш тудуушкунунуң төлевилелдери) оларның черлерин үлетпүр, чуртталга бажыңнары болгаш өске-даа тудугларга, чаагайжыдылга болгаш чоннуң дыштанылга черлерин кылырынга ажыглаарының кол-кол угланыышкыннарын тодарадыр.

Хоорайларның болгаш суурларның чер-ажыл-агый таарыштырылгазының планнары хоорайның, суурнуң тудуг чоруттунмас, түр үеде тудуг чоруттунмас черлерин ажыглаарының кол угланыышкыннарын тодарадыр.

Бо Кодекстиң 64 чүүлүнүң 3, 4, 5 болгаш 6 пунктуларында айыттынган черлерниң ажыглалы Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

67 чүүл. Хоорайларга, суурларга, чурттакчыларлыг көдээ черлерге чер участоктарын чаагайжыдар талазы-биле хүлээлгелер.

Улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтери хоорайларның, суурларның, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң чаагайжыдылгазы болгаш ногаанчыдылга талазы-биле эргежок чүгүла ажылдарның бөлүүн чорудар ужурлуг. Бүдүрүлге черлери, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар ногаан үнүштерни, улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң доктаадып тургусканы чурум ёзугаар камгалаар, ооң-биле кады оларга бижиглеттинген девискээрлерни чогуур санитарлыг болгаш өртке удур байдалга тудар хүлээлгелиг.

68 чүүл. Хоорайлар, суурлар, көдээ черлер тудугларының черлери.

Хоорайлар, суурлар, көдээ черлер тудугларының черлери чуртталга бажыңнары, культура-амыдырал, шажын-чүдүлге болгаш өске-даа тудуглар туттунган болгаш туттунар деп турар черлерден тургустунар.

Ол черлерни үлетпүр, чуртталга бажыңнары, культура-амыдырал, шажын-чүдүлге болгаш өске-даа тудуглар кылыры-биле база ажыглаары-биле бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, а ол ышкаш хуу чуртталга бажыңы тудуп алыры-биле хамаатыларга бээр.

69 чүүл. Нийти ажыглал черлери.

Хоорайларга, суурларга, чурттакчыларлыг көдээ черлерге нийти ажыглал черлери чурттакчыларның аргы-жарынга ажыглаар (шөлдер, переулоктар, өдүглер, оруктар, чаддар), культура-амыдырал херегледдерин хандырар парктар, арга-ыяш парктары, скверлер, садтар, бульварлар, суг шыгжамырлары, улус эштир черлер, үлетпүр артынчылары хөмер черлер, бажың-балгат богун болгаш оларны болбаазырадыр бүдүрүлгелер богу төгер черлер болгаш хоорайның, суурнуң, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң өске-даа негелделерин хандырар черлер кылдыр көрдүнген черлерден тургустунар.

Нийти ажыглал черлеринге көрдүнгенин ёзугаар капитал тудугларны, а ол ышкаш чиик хевирлиг тудугларны (майгыннарны, киоскилерни болгаш өске-даа чүүлдерни) тударын чөпшээрээр.

70 чүүл. Көдээ ажыл-агый черлери болгаш оларның ажыглал черлери.

Хоорайларга, суурларга, чурттакчыларлыг көдээ черлерге көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлерге тарылга шөлдери, садтар, виноград олуртуушкан черлер, огородтар, сиген кезер черлер, оъдарлар хамааржыр. Өске ажыглал черлеринге чалаң ыяштарлыг черлер, торф алыр черлер, хооргалдар, карьерлер болгаш өске-даа черлер хамааржыр.

Айыттынган черлерни колхозтар, совхозтар, өске-даа бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар көдээ ажыл-агыйы чорударынга, ооң-биле кады хоорай ажыл-агыйының өске-даа хереглелдеринге ажыглаар.

71 чүүл. Бойдус камгалал, эмнелге-кадыкшыдылга, дыштанылга болгаш төөгү-культура сорулгалыг черлер.

Хоорайларның, суурларның, чурттакчыларлыг көдээ черлерниң черлеринге бойдус камгалал, эмнелге-кадыкшыдылга, дыштанылга болгаш төөгү-культура сорулгалыг черлер кирер, оларны ажыглаарының чуруму бо Кодекстиң 82-86 чүүлдери-биле тодараттынар.

Оларның айыттынган хереглелинге чөрүштүр аңаа ажыл-агый чорудары хоруглуг, а кандыг-даа тудуг ажылынга улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң чөпшээрели херек.

Арга-арыг үнген черлер ландшафтарның, үнүш болгаш дириг амытаннар делегейиниң камгалалынга, долгандыр турар хүрээлелди камгалап алырынга, микроклимат экижидеринге, чоннуң дыштанылгазынга, хат болгаш суг эрозиязындан камгалаарынга ажыглаттынар.

72 чүүл. Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевидениениң, информатика болгаш космиктиг хандырылганың, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлери.

Үлетпүр, транспорт, харылзаа, радио, телевидение, информатика болгаш космиктиг хандырылганың, энергетика, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң хоорайларда, суурларда, көдээ суурларда черлеринге бүдүрүлге, албан организацияларга салдынган сорулгаларын боттандырарынга бердинген черлер хамааржыр.

Айыттынган сорулгаларга бердинген чер участоктарының хемчээлдери бадылаттынган чурум ёзугаар нормаларга дүүштүр ийикпе азы төлевилел-техниктиг документация ёзугаар тодараттынар. Ол черлерге тудуг болгаш дерилге тургузарын база чаагайжыдылга ажылдары кылырын улус депутаттарының хоорай, суур, көдээ Советтериниң чөпшээрели-биле чорудар.

XIV эге. Бажың-балгат, дача, гараж тудуунга, ажык-тывыштыг ажыл-чорудулгага ажыглаттынар чер участоктары

73 чүүл. Дача, гараж болгаш бажың-балгат тудуунга чер участоктары.

Кооператив база хуула гараж, бажың-балгат тудуунга херек чер участоктарын улус депутаттарының чер-чер Советтери оларның эргелеринге дүүштүр бээр.

Кооператив дача болгаш гараж тудуунуң черлери дача-тудуг болгаш гараж-тудуг кооперативтериниң база ол кооперативтерниң назынының иштинде салгап алган нийти ажыглалдың черлеринден тургустунар.

Нийти ажыглалдың черлеринге камгалалда зоналарның, оруктарның, эртер черлерниң, нийти ажыглалдың өске-даа дериглериниң база объектилериниң ээлээн черлерин хамаарыштырар.

Нийти ажыглалдың черлеринге улус депутаттарының чер-чер Советтери түс-түс кооперативтерниң эргезин шынзыткан документини бээр.

Чуртталга-тудуг кооперативтери хой квартиралыг бажыңнарны, а гараж-тудуг кооперативтери хой каът (эпустуг) гаражтарны тудуп каапта, чер участоктарын оларга хуусаа чок (доктаамал) ажыглалга азы арендага бээр.

74 чүүл. Бажың-балгат, гараж тудуунга болгаш ажык-тывыштыг ажыл-чорудулгага бердинген черлерниң ажыглалы.

Хуу чуртталга тудуунга бердинген чер участоктарын чурттаар бажыңнар болгаш албан-ажыл-агый тудугларын тударынга ажыглаар.

Дача тудуунга бердинген чер участоктарын чуртталга бажыңы, дузалал ажыл-агыйның тудугларын тударынга база дыштанырынга, ол ышкаш ногаа, кат, чимис, чечектер өстүреринге ажыглаар.

Гараж тудуунга бердинген чер участоктарын автомобиль, өске-даа транспорт эдилелдерин шыгжаарынга, септээринге хереглеттинер тудуг тударынга ажыглаар.

Ажык-тывыштыг ажыл-чорудулгага бердинген чер участоктары ук ажылдың хевирин күүседиринге херектиг тудуг тударынга ажыглаттынар.

75 чүүл. Дача, гараж тудуунга болгаш ажык-тывыштыг ажыл-чорудулгага бердинген чер участогун ээлээр эргени салгал дамчыштырары.

Бажың, дача, гараж тудуунга база ажык-тывыштыг ажыл-чорудулгага бердинген чер участогун ээлээр эргени салгап алыры бо Кодекстиң 58 чүүлүнге көрдүнген чурум ёзугаар чорудтунар.

V БӨЛҮК

Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космиктиг хандырылганың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлери

76 чүүл. Үлетпүр, транспорт, харылзаа, радио, телевидение, информатика болгаш космиктиг хандырылганың база өске-даа хереглелдиң черлери.

Үлетпүр, транспорт, харылзаа, радио, телевидение, информатика болгаш космиктиг хандырылганың база өске-даа хереглелдиң черлеринге оларның салдынган тускай сорулгаларын боттандырарынга херектиг бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга чер-чер Советтериниң ажыглалга азы арендага берип кээн черлерин хамаарыштырар.

Бүдүрүлге, албан черлеринге, организацияларга ажыктыг казымалдарны дилеп тыварынга чер участоктарын черни катап болбаазырадып тургузарының төлевилелин бадылаан соонда бээр. Кончуг үнелиг бериимчелиг черни оон чанында өске черлерни хынаанының соонда бээр.

Үлетпүр, транспорт, харылзаа, радио, телевидение, информатика болгаш космиктиг хандырылганың база өске-даа хереглелдиң черлерин, ол ышкаш ажыглалдың тускай байдалдарын тургускан зоналарны (камгалал, санитар, хайгаарал болгаш өске-даа) ажыглаарының чуруму ол черлер дугайында РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң бүрүн эргелеринге үндезилеп бадылаан дүрүмүн ёзугаар тодараттынар.

Ажыглалы онзагай байдалдарлыг зоналар чоннуң айыыл чок чоруун хандырарынга болгаш үлетпүр, транспорт база өске-даа объектилерниң ажыглалын таарымчалыг болдурар сорулгаларга дүүштүр тургустунар. Ындыг зоналар тургузуп каан чер участоктарын чер ээлеринден, чер ажыглакчыларындан болгаш арендаторлардан хураттынмас, ынчалза-даа ол зоналарны тургусканынга таарышпас хире ажыл-чорудулганы аңаа кызыгаарлап азы хоруп болур.

Черни онзагай байдалдар-биле ажыглап турар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар ооң кызыгаарларынга тускай дыңнадыг демдектерин тургузар хүлээлгелиг.

77 чүүл. Көдээ ажыл-агый угланыышкынныг эвес бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның черни көдээ ажыл-агый сорулгаларынга бээри.

Көдээ ажыл-агый угланыышкынныг эвес бүдүрүлге, албан черлери, организациялар боттарының ажыглавайн турар черлерин түр ажыглалга хамаатыларга, колхозтарга, өске-даа бүдүрүлге, албан черлеринге, организацияларга бо Кодекстиң 41 чүүлүн ёзугаар берип болур.

78 чүүл. Албан ёзунуң үлештиг черлери.

Албан ёзунуң үлештиг черлери көдээ ажыл-агый сорулгаларынга ажыглаары-биле транспорттуң, ыяш ажыл-агыйының, ыяш үлетпүрүнүң, суг, балык, аңныыр ажыл-агыйларының бүдүрүлге, албан черлери, организацияларының чамдык ажылдакчыларынга бердинер.

Албан ёзунуң үлештиг черлери бүдүрүлге, албан черлериниң, организацияларның администрацияларының шиитпирин ёзугаар оларның ажыглалында азы арендада турар черлеринден ийи неделя хуусаа иштинде бердинер. Ындыг черлер чедишпес таварылгада бүдүрүлге, албан черлери, организациялар ол сорулгаларга немелде черлер бээриниң дугайында чер-чер Советтериниң мурнунга өргүдел киирер.

79 чүүл. Үлештиг албан черлерин бээриниң негелделери.

Үлештиг албан черлерин канчаар ажыглаар дээш алган болзур, ол сорулганы күүседириниң үезинде бээр. Үлештиг албан черинде көдээ ажыл-агый культураларын тарып каан үезинде ажылдан үндүрткен кижиниң ол черниң ажыглалынга эргези дүжүт ажаап алзыган соонда күш чок болур.

Чер-чер Советтеринден черни ажыглаары-биле алган азы арендалап алган хамаатыларга үлештиг албан черлерин бербес.

Үлештиг албан черлерин бээриниң чуруму Тыва Республиканың эрге-хоойлузу-биле тодараттынар.

80 чүүл. Үлештиг албан черинге эргениң күштүг үези.

Үлештиг албан черинге эрге пенсияже үнгенде азы инвалид болганы-биле күш-ажылчы харылзааларын соксаткан ажылдакчыларга күштүг болуп артар. Ол ышкаш Чепсектиг Күштерге албан эрттирип азы өөренип чоруткан үезиниң дургузунда база албан-хүлээлгезин күүседип чораш мөчээн кижиниң өг-бүлезиниң бир кежигүнүнге үлештиг албан черни ажыглаарының эргези хевээр артар.

81 чүүл. Камгалал хереглелинге чүгүла черлер.

Камгалал хереглелиниң черлеринге шериг кезектериниң, Чепсектиг Күштерниң албан черлериниң, шериг-өөредилге черлериниң, бүдүрүлгелериниң, организацияларының, кызыгаар иштики, демир-орук шериглериниң доктаамал ажыл-чорудулгазынга херек черлерни хамаарыштырар.

Камгалал хереглелинге түр када ажыглаар девискээрлерни хуу чер эдилекчилеринден, чер ажыглакчыларындан, арендаторлардан хураавас. Ол черлерниң ажыглалын бо Кодекстиң 38, 39 база 76 чүүлдериң ёзугаар чорудар.

Камгалал хереглелинге чүгүла черлерни бо Кодекс болгаш Эвилел Керээзин ёзугаар бээр.

VI БӨЛҮК

Бойдус-хайгааралдыг, бойдус-камгалалдыг, эмнелге-кадыкшылдыг, массалыг дыштанылга, туризм болгаш төөгү-культура ажыглал черлери

82 чүүл. Бойдус-хайгааралдыг ажыглал черлери.

Бойдус-хайгаарал ажыглал черлеринге хайгааралдыг (аңныыр-тывыжындан аңгыдаазы), хоруглуг болгаш балык үүргенези камгалаар дилиндектиг черлер, камгалал ужур-дузалыг арга-арыглыг черлер, бойдус девискээри хайгааралдыг системада өске-даа черлер, бойдус тураскаалдарлыг черлер хамааржып турар.

Бойдус-хайгааралдыг ажыглал черлериниң составынга девискээринде тускай эртем азы культура талазы-биле үнелиг чүүлдер (анаа азы ховар ландшафтылар, үнүш болгаш дириг амытаннар организмнериниң харылзашкаа, географтыг ховар чүүлдер, үнүштерниң, дириг амытаннарның хевирлери болгаш оон-даа өске) бар объектилерниң чер участоктары кирип турар.

Бойдус-хайгаарал ажыглал черлеринге оларда тургустунган чурумну хажытпас дээн таварылгага кызыгаарлаан ажыл-агый чорудулгазын анаа кылып болуруң чөпшээреп турар.

Эвээш санныг улустарның база этниктиг бөлүктерниң чурттап турары болгаш ажыл-агый кылып турары черлерге бойдус-хайгааралдыг ажыглал черлерин иви кадарарынга ажыглаарын көрүп турар.

Кызыгаарларын түс-түс черлерде тускай информация демдектери-биле айтыгылап каан хемнерниң болгаш хөлдерниң суг-хайгаарал зоналарын тургузуп турар. Чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының база арендаторларының зона девискээринде чер участоктарын хураавас. Ол участоктарны ажыглаарда, оларга тургускан чурумну сагывышаан боттандырып турар.

Бойдус-хайгаарал ажыглал черлерин ажыглаарының чуруму, чер ажыглалының тускай негелделери-биле зоналарны тургузары болгаш ажыглаары РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ёзугаар тодараттынар.

83 чүүл. Бойдус-камгалалдыг ажыглал черлери.

Бойдус-камгалалдыг фондунуң черлеринге камгалалдыг, бойдус (национал) болгаш дендрологтуг парктарның, ботаниктиг садтарның черлери хамааржып турар.

Бойдус-камгалалдыг фондунуң черлериниң составынга тускай экология, эртем, эстетика, культура болгаш массалыг дыштанылга база туризм талазы-биле ужур-дузалыг бооп болур бойдус комплекстерлиг база объектилерлиг чер участоктары кирип турар.

Бойдустуң (национал) парктарының камгалалдыг черлеринге болгаш камгалал зоналарынга бойдус комплекстерин болгаш объектилерин камгалап арттырары болгаш өөренири көөрү-биле харылзашкак эвес, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрдүнмээн ажыл-чорудулга кылырын хоруп турар. Бойдус-камгалалдыг фондунуң өске черлеринге оларга доктааткан чурумга дүүштүр кызыгаарлаан ажыл-агыйны болгаш массалыг дыштанылганы база туризмни чорударын чөпшээреп турар.

Бойдустуң национал паркының девискээринче кезин бойдус-камгалалдыг фондунуң составында кирбээн өске категорияларның черлеринге хамааржып база болур.

Камгалалдыг черлерниң бойдус (национал) парктарының, бойдустуң тураскаалдарының, дендрологтуг парктарның болгаш ботаниктиг садтарның ажаалда чурумун хандырарынга тускай камгалалдыг девискээрлерниң бойдус комплекстеринге багай салдарлыг кандыг-даа ажыл-чорудулганы ол зоналарның девискээрлеринге хоруvушаан, камгалал зоналарын тургузуп каап болур. Камгалалдыг зоналарның девискээринде чер участоктарын чер ээлеринден, чер ажыглакчыларындан хураавас. Камгалалдыг зоналарның девискээринде чер участоктарын ажыглаарда оларга тургускан чурумну сагывышаан боттандырып турар.

Бойдус-камгалалдыг фондунуң черлерин хайгаарааның болгаш ажыглаарының чуруму РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

84 чүүл. Эмнелге-кадыкшылга ажыглалдыг черлер.

Эмнелге-кадыкшылга ажыглалдыг черлерге профилактика болгаш эмнээшкин организастаарынга кончуг таарымчалыг, бойдус эмнээшкин факторларлыг (минералдыг суглар, эм-ном шынарлыг малгаш курлавырлар, агаар-бойдус болгаш өске-даа байдалдары эки) чер участоктары хамааржып турар.

Эмнелге-кадыкшылга ажыглалдыг черлер онаа хайгааралга турар. Эмнелге-кадыкшылга ажыглал черлерин, курорттарның эмнелге бойдус факторларын хайгаараарынга эргежок чүгүла байдалдарны тургузуп бээр сорулга-биле тускай ажыглаар негелделерлиг үш зонаны (хайгаарал зоналары, санитар хайгааралының округтары болгаш оон-даа өске) тургузуп болур. Айыттынган зоналарга черлерниң ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ёзугаар тургузар.

Биргизинден аңгыда, зоналар тургузуп каан чер участоктарын чер ээлеринден, чер ажыглакчыларындан болгаш арендаторлардан хураавас. Ынчалза-даа оларның девискээринге зоналарны тургузар сорулга-биле дүүшпейн турар чорудулганың чамдык хевирлерин кызыгаарлап азы хоруп турар черлерни ажыглаарының тускай чурумун киирер. Тускай негелделер-биле черни ажыглаарының зоналарын тургузарынга сонуургалдыг бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар зоналарның кызыгаарларын тускай информация демдектери-биле айтып алыр хүлээлгелиг.

85 чүүл. Массалыг дыштанылга болгаш (рекреационнуг) туризм ажыглалдыг черлер.

Чурттакчы чоннуң массалыг дыштанылга болгаш туризм организастаарынга көрдүнген болгаш ажыглаттынып турар доктааттынган чурум ёзугаар хуваагаан чер участоктарын рекреационнуг ажыглал черлеринге хамаарыштырып турар. Кадыкшылга ажыглалының черлеринден аңгы чыдар черлерни ээлээн дыштанылга бажыңнарының, пансионаттарның, санаторийлерниң, кемпингтерниң, спортчу-кадыкшылга комплекстериниң, туристчи баазаларының, стационарлыг болгаш палата хевириниң туристчи-кадыкшылга лагерьлериниң, балыкчы болгаш аңчы бажыңнарының, уругларның туристчи станцияларының, парктарның, арга-арыг парктарының, өөредилге-туристчи кокпаларының, демдектегилеп каан оруктарның, пионер болгаш спортчу лагерьлериниң девискээринде чер участоктары оларга хамаарыштырып турар. Өөредилге-туристчи кок-

(Уланчызы 3-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уланчызы. Эгези 2 ги арында).

палар болгаш демдектеглеп каан оруктар эртип чыдар черлерни чер ээлери, чер ажыглакчылары болгаш арендаторлар-биле чөпшээрежилге ёзугаар аңгылаар, оларны хураап ап база болур.

Рекреационнуг ажыглал черлеринге база ол ышкаш хоорай чоогунуң ногаан зоналары, өскээр чугаалаарга, хоорай девискээринден дашкаар чурттакчы чоннуң дыштанылга черлери болбушаан камгалал база санитар-гигиена функцияларын күүседип турар арга-арыглар, арга-арыг парктары болгаш өске-даа ногаан үнүштер ээлээн черлер хамааржып турар.

Рекреационнуг ажыглал черлеринге оларның дорт ажыглалынга шаптык болуп турар ажыл-чорудулга кылырын хоруп турар.

Массалыг дыштанылга болгаш туризм (рекреационнуг) ажыглал черлерин хуваарын Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ёзугаар боттандырып турар.

Рекреационнуг ажыглал черлерин ажыглаарын болгаш оларның кызыгаарларын тодарадырын РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын ёзугаар доктаадып тургузар.

86 чүүл. Төөгү-культура ажыглалының черлери.

Төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары, төөгүлүг черлер, оон иштинде камгалалдыг национал парк, төөгү-культура камгалалдыг (музейлер - заповедниктер) кылдыр чарлаттынган черлер, а база ол ышкаш культура албан черлериниң ээлээн болгаш чаңчыл болган улусчу уран чүүл ус-тывыжы, ус-тывыш черлери база дузалал уран чүүлүнүң өске-даа хевирлери бактааган черлер төөгү-культура ажыглал черлеринге хамааржып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр тургустунган тускай чурум ёзугаар ажыглаттынып турар.

Төөгү-культура ажыглал черлерин оларны дорт ажыглаарынга удурланышкак болуп турар хереглелге хураарын болдурбас болгаш тургустунган чурумга дүүшпейн баар кандыг-даа ажыл-чорудулга кылыры болдунмайн турар. РСФСР-ниң хоойлужудулгазынга дүүштүр чамдык төөгү-культура ажыглал черлерин шинчилел чорударынга болгаш консервация кылырынга хамаарылгалыг ында, мында бар төөгү-культура объектилериниң черлерин киириштирбишаан, ажыл-агый ажыглалындан долузу-биле аңгылап каап болур.

Төөгү-культура ажыглал черлерин ажыглаарының чурумун, оларның кызыгаарларын тодарадырын, ажыл-агый ажыглалындан аңгылаарын, ээлеп чыдар черлериниң байдалын, камгалалдың өске-даа хевирлерин көөрүн РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың тускай хоойлужудулгазын ёзугаар тодарадыр.

VII БӨЛҮК

Арга-арыг фондузунуң черлери, суг фондузунуң черлери болгаш курлавыр черлер

87 чүүл. Арга-арыг фондузунуң черлери.

Арга-арыг фондузунуң черлеринге ыяш-биле шыптынган база ол ышкаш ыяш-биле шыптынмаан, ынчалза-даа ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге шилчиткен черлер санадыр.

Арга-арыг фондузунуң черлерин ажыглаарының чуруму РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын барымдаалап сагыыр.

Ыяш ажыл-агыйының болгаш ыяш үлетпүрүнүң хереглелинге ажыглаттынмас көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа шөлдер бо Кодекстиң II чүүлүнге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга түр ажыглаары-биле ыяш ажыл-агыйынга болгаш үлетпүр бүдүрүлгелеринге дамчыттына берип болур.

88 чүүл. Суг фондузунуң черлери.

Суг фондузунуң черлеринге хөөлбектер, меңгилер, тулаа суглары, тундра болгаш ыяш тундразындан аңгыда, гидротехниктиг болгаш өске-даа суг ажыл-агыйының дериглери, а база ол ышкаш суг хөөлбектериниң эриктерин дургаар тускайлаан дилиндектер, ажыл-агыйлар аразының магистралдыг каналдары болгаш коллекторлар хамааржыр.

Суг фондузунуң черлери чурттакчы чоннуң ижер, амыдыраар, эмнелге-кадыкшылга болгаш өске-даа хереглелдеринге, хереглелдерин хандырып турар дериглерни тударынга болгаш ажыглаарынга, а ол ышкаш суг ажыл-агыйының, көдээ ажыл-агыйының, үлетпүрүнүң, балык ажыл-агыйының, энергетиканың, транспорттуң болгаш өске-даа күрүне база хөй-нийти хереглелинге ажыглаттынар.

Суг фондузунуң черлерин ажыглаарының чурумун РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазы тодаргайлаар.

89 чүүл. Курлавыр черлер.

Курлавыр черлерге хуу өнчүже, ээлиг болдурарынче, ажыглалче болгаш арендаже шилчитпээн бүгү черлер хамааржып турар. Оларга база ол ышкаш күштүг болуп кирген Кодекстиң 34—47 чүүлдери-биле дүүштүр хуужудар эргезин, ээлиг болдурарын болгаш ажыглаарын соксаткан черлер хамааржыр.

Курлавыр черлер бо Кодекстиң 18-ки чүүлүнге дүүштүр улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтериниң эргезинге турар.

VIII БӨЛҮК

Чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга когаралдарны, көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

90 чүүл. Черни хурааганы азы түр када ээлээни-биле, а ол ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларының эргелерин шеглээни-биле болдунган когаралдар.

Күрүне болгаш хөй-нийти хереглелдеринге черни хавырып алганы-биле, а ол ышкаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларының эргелерин шеглээни-биле (бо Кодекстиң 82—84 чүүлдеринде айыттынган камгалалдыг зоналарны болгаш санитар камгалалының округтарын тургускан таварылгалардан аңгыда) чедирген когаралдарны азы бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның ажыл-чорудулгазының түңнелинде тывылган салдарның түңнелинде чер шынарының баксырааны-биле таварыштырган когаралдарны долу хемчээлин ёзугаар (соксаан бүдүрүлгени катап тургузарынга эргежок чугула үеде алдынмаан хилис эрткен орулганы киириштирбишаан) чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга ук когаралдарны таварыштырганнар эгидип бээр.

Киирип ап болгу дег, ынчалзажок хилис эрттирген орулганы киириштирбишаан, когаралдарны чер участоктарын алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, а ол ышкаш ажыл-чорудулгазы чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның эргелерин шеглээн азы оларның черлериниң шынарын баксыраткан бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери болгаш РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң база Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун ёзугаар эгидип бээр.

91 чүүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглери.

Көдээ ажыл-агыйының болгаш арга-ээзимниң ажыглал черлерин, иви одарларын көдээ ажыл-агыйы болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан сорулгаларга ажыглаар дээш оларны хавырып алганы-биле, а ол ышкаш бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының уржуунда ук черлерни ажыглаарын кызыгаарлааны-биле болдунган чидириглерни ол черлерни башкарар эргелиг хамаарышкан улус депутаттарының чер-чер Советтеринге эгидип дуглаар. Бо Кодекстиң 90 чүүлүнде көрдүнген когаралдарны эгидеринден аңгыда ол чидириглерни дуглап эгидер.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин дараазында черлер эгидер:

Көдээ ажыл-агыйы болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан хереглелдерге ажыглаар кылдыр көдээ ажыл-агыйының, ыяш ажыл-агыйының ажыглал черлерин, иви одарларын алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар;

камгалалдыг зоналары, санитар болгаш камгалал зоналарын (бо Кодекстиң 82—84 чүүлдеринде айыттынган черлерге ол зоналарны тургускан таварылгалардан аңгыда) бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар.

Бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазының салдары-биле көдээ ажыл-агыйының ажыглал черлериниң шынары баксыраан таварылгаларда көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агыйының чидириглерин олар эгидер.

Чидириглерниң хемчээлин, эгидериниң чурумун тодаргайлаарын, а ол ышкаш чидириглерни эгидеринден хостаарының таварылгаларын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, а РСФСР-ниң составында республикаларга — ол республикаларның хоойлужудулгазы доктаадыр.

92 чүүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидер чурум ёзугаар кирген акша-хөреңгилерни ажыглаары.

Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидер чурум ёзугаар кирген акша-хөреңгилерни улус депутаттарының көдээ, суур, район, хоорай Советтериниң бюджединге оларның эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр шилчидер болгаш чаа черлерни шиңгээдип алырынга, көдээ ажыл-агыйының ажыглал черлериниң экижидеринге, хөрзүнүнүң үнүш-дүжүттүүн, ыяш фондузунуң черлериниң продуктулуун бедидеринге, үрелиишкиннерниң болгаш ээнзиреэшкинниң янзы-бүрү хевирлеринге болгаш ээнзиреэшкинге таварышкан черлерни экижидер, катап тургузар талазы-биле ажылдарны чорударынга, а ол ышкаш ук хемчеглерни боттандырары-биле холбашкан төлевилел-шинчилел ажылдарын кылырынга ажыглаар.

IX БӨЛҮК

Черни камгалаары

93 чүүл. Черни камгалаарының эчис болгаш амгы сорулгалары.

Черни чөп ажыглаарынче, көдээ ажыл-агый ажыглалында черлерни барымдаа чокка хавырарын болдурбазынче, хоралыг салдардан черни камгалаарынче, а ол ышкаш черниң, оон иштинде ыяш фондузунуң черлериниң продуктулуун катап хандырарынче, хөрзүннүң куруктурарынче, үнүш-дүжүдүн бедидеринче угланган эрге-хоойлунуң, организастыг, экономиктиг болгаш өске-даа хемчеглерниң системазы—черни камгалаары болур.

Бойдустуң нарын тургузуглары болур ажыглал черлерин оларның зона болгаш девискээр онзагай байдалдарын барымдаалавышаан, комплекстиг ёзу-биле көөрүнге үндезилээш, чер камгалалын боттандырар болгаш дараазында сорулгаларны күүседир:

чер шынарының баксыраарын, үрелиишкинниң, ажыл-агый чорудулгазының таарымча чок өске-даа уржуктарын бүдүрүлгениң бойдус камгалаар технологияларынга идиг бээриниң, черниң өске ээлекчилериниң, ажыглакчыларының, арендаторларның ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде чер шынарын баксыратканы дээш черниң база бойдустуң байдалындан ниитизи-биле хамаарылга чокка когараан чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга, арендаторларга эгидилге төлевирин доктаадырының аргазы-биле болдурбас;

шынары баксыраан азы үрелиишкинге таварышкан черлерни экижидер база катап тургузар;

черниң экологтуг бойдус байдалының учёдун тургузарының, хыналдазын чорударының, а ол ышкаш чер ээлерин, чер ээлекчилерин, чер ажыглакчыларын, арендаторларны черни чогумчалыг ажыглаар чурумнуң экологтуг норма-чижектери-биле хандырарының механизмин тургузар.

94 чүүл. Черни камгалаарының чүүлдери.

Чер ээлекчилери, чер ажыглакчылары болгаш арендаторлар дараазында чүүлдерни боттандырар:

девискээрни чөп организастаар;

хөрзүннүң катап тургузар, үнүш-дүжүттүүн, а ол ышкаш черниң ажыктыг өске-даа шынарларын бедидер;

суг болгаш хат үрегдээринден, үерлээшкинден, сит шыга алырындан, малгашталырындан, дагын кужурланырындан, кургаарындан, дашталдыр кадарындан, бүдүрүлге артынчылары-биле, химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле хирлээринден, өске-даа үрегдээшкинниг чорудулгалардан черни камгалаар;

карантиннеп кызыгаарлаар хоралакчылардан болгаш үнүш аарыгларындан, бок үнүштерниң, чадаг болгаш ээзимниң үүрмек ыяштарының шыва алырындан, черниң культура-техниктиг байдалын баксырадыр өске-даа чорудулгалардан черни болгаш көдээ ажыл-агыйының ажыглал болгаш өске-даа черлерни камгалаар;

үрелген черлерни катап сайзырадыр, оларның үнүш-дүжүттүүн болгаш ажыктыг өске-даа шынарларын дагын тургузар, черни чогуур үезинде ажыглалга киирер;

черни үрээри-биле холбашкан ажылдарны чорудар үеде хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр куржаан бөлүп алыр, ажыглаар, камгалап кадагалаар.

Химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле хемчээлден ажыр хирленген, а ол ышкаш кызыгаарлап карантиннээр хоралакчыларга, үнүш аарыгларынга үрегдеткен көдээ ажыл-агыйының ажыглал болгаш шынары баксыраан өске-даа черлерниң хөрзүнүнүң үнүш-дүжүткүрүн катап тургузары чоокку үеде болдунмас таварылгаларда РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктааткан чурумун ёзугаар ол черлерни куруктурары көрдүнген.

Бо Кодекстиң 43 болгаш 92 чүүлдеринге дүүштүр республика база чер-чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле чер камгалаарының республика болгаш девискээр программаларын боттандырар.

Иви одарлыг болгаш сезон одарлыг черлерниң камгалалын хандырарын улус депутаттарының хамаарышкан Советтери тодаргайлаар.

95 чүүл. Химиктиг бүдүмелдерниң хөрзүнге мөөнелириниң үстүкү хемчээлиниң нормативтери.

Кижиниң кадыкшылын, долгандыр турар бойдусту камгалаар болгаш хөрзүн байдалын тодаргайлаар сорулга-биле хоралыг бактериялыг, үрегдээр бактериялыг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдерниң хөрзүнге туруп болур үстүкү хемчээлиниң нормативтерин доктаадыр.

Айыттынган нормативтерни болгаш оларны тодаргайлаарының арга-методтарын РСФСР-ниң хоойлужудулгазының доктааткан чурумун ёзугаар бадылаар.

96 чүүл. Черниң байдалынга салдарлыг тудугларның болгаш дериишкиннерниң объектилерин сайгара тургузарынга, төлевилээринге, ажыглалга киирерингe экологтуг, санитар-гигиеналыг негелделер.

Чаа болгаш чаартыр объектилерни, тудугларны болгаш дериишкиннерни сайгара тургузар, төлевилээр, тудар болгаш ажыглалга киирер, а ол ышкаш чер байдалынга таарымча чок салдарлыг чаа технологияларны шиңгээдип алыр үеде чер камгалалының талазы-биле хемчеглер көрдүнген болгаш боттанган турар ужурлуг.

Черниң байдалынга таарымча чок салдарны, көрдүнген камгалал хемчеглериниң дээштииниң күрүнениң санитар-гигиена болгаш экологтуг экспертизаларының түңнелдерин ёзугаар тодаргайлаар, таарыжыр деп тодаргайлаан түңнел чокта чаа техниканы болгаш технологияны шиңгээдип алыры, черни мелиорастаар талазы-биле программаларны боттандырары, бүдүрүлгелерни болгаш өске-даа объектилерни тудары (чаартыры) хоруглуг.

97 чүүл. Көдээ ажыл-агыйының үнелиг ажыглал черлерин камгалаары.

Көдээ ажыл-агыйының үнелиг ажыглал черлерин камгалаар сорулга-биле (кадастр үнелээшкинин барымдаалавышаан) улус депутаттарының чер-чер, область Советтери көдээ ажыл-агый хереглелдеринге ажыглавас кылдыр черни хавырып алыры хоруглуг девискээрлерниң кызыгаарларын доктаадыр.

98 чүүл. Черни чөп ажыглааны база камгалааны дээш чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга болгаш арендаторларга экономиктиг идиг бериишкини.

Черни чөп ажыглаанынга база камгалаанынга экономиктиг идиг бериишкини хөрзүннүң үнүш-дүжүттүүн камгалаарынга болгаш катап тургузарынга чер ээлериниң, чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларының сонуургалдыын бедидеринче, бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының таарымча чок уржуктарындан черни камгалаарынче угланган болур.

99 чүүл. Черни чөп ажыглаарынга болгаш камгалаарынга экономиктиг идиг бээриниң хевирлери.

Черни чөп ажыглааны база камгалааны дээш экономиктиг идиг бээринге дараазында чүүлдер кирер:

черни ажыглап турар кижилерниң буруузу чокка үрелген черлерни катап тургузарынга акша-хөреңгилерни республика азы чер-чер бюджединден тускайлап бээр;

көдээ ажыл-агый ажыглалынга шиңгээдип алырының үе-чадазында чер участоктарын дээш төлевирден шиңгээдип алыр ажылдар чорударының төлевилелинде көрдүнген үеде хостаар;

черни ажыглап турар кижилерниң буруузу чокка үрелген черлерни түр када куруктуруп дыштандырарының түңнелинде орулга кудулаашкынының чамдызын бюджет акша-хөреңгилеринден эгидип дуглаар;

черниң шынарын экижиткени дээш арат база тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларны, колхозтарны, совхозтарны, ыяш ажыл-агыйларын, өске-даа бүдүрүлгелерни, а ол ышкаш оларның удуртукчуларын, специалистерин мактап шаннаар; хөрзүннүң үнүш-дүжүттүүн, арга-ыяш фондузунуң продуктулуун бедиткени дээш;

экология талазы-биле арыг продукцияның бедиткен өртээн доктаадыр.

X БӨЛҮК

Чер ажыглалынга болгаш камгалалынга контроль

100 чүүл. Чер ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюнуң сорулгалары.

Черни ажыктыг кылдыр ажыглаар болгаш камгалаар сорулга-биле чер хоойлужудулгазының негелделерин күрүнениң болгаш хөй-нийтиниң бүгү органнарының, күрүне, кооператив бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, а ол ышкаш хамаатыларның сагыырын хандырары чер ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюнуң сорулгалары болур.

101 чүүл. Чер ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн боттандырар органнар.

Чер ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн улус депутаттарының Советтери, Тыва Республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди, чер-черде оон органнары, а ол ышкаш күрүнениң өске-даа органнары боттандырар.

Чер ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн боттандырарының чуруму РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

102 чүүл. Черни хайгаараары.

Чер фондузунуң өскерлиишкиннерин чогуур үезинде илередир, ол өскерлиишкиннерни тодаргайлаар, таарымча чок чорудулгаларның уржуктарын болдурбас болгаш чайладыр кылдыр черни хайгаараары чер фондузунуң байдалынга хайгааралдың системазы болур. Хайгааралдың структуразын, утказын болгаш чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

XI БӨЛҮК

Күрүнениң чер кадастры

103 чүүл. Күрүнениң чер кадастрының утка-шынары болгаш сорулгазы.

Черге хамаарышкан эрге-хоойлу чурумунуң дугайында, чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажылдакчыларынга болгаш арендаторларга оларны хуваарының, чер категорияларының талазы-биле: черлерниң шынар байдалының болгаш улус ажыл-агыйынга үнезиниң дугайында эргежок чугула медээлерниң системазы күрүнениң чер кадастрының системазы болур.

Чер ажыглалын болгаш камгалалын планнаарда, черни хавырып алырда база бээрде, чер дээш төлевирни тодаргайлап доктаадырда, чер тургузуушкунун кылырда, ажыл-агый чорудулгазын үнелеп көөрде, чер ажыглалынга болгаш камгалалынга холбашкан өске-даа хемчеглерни боттандырарда күрүнениң чер кадастрының медээлерин ыяап-ла ажыглаар.

Топографо-геодезиктиг, картографтыг, хөрзүн, агрохимиктиг, геоботаниктиг болгаш өске-даа шинчилелдерни база дилеп тывыышкыннарны чорудары-биле күрүнениң чер кадастрын тургузарын хандырар.

104 чүүл. Күрүнениң чер кадастрын эргелеп башкарарының чуруму.

Күрүнениң чер кадастрын Тыва Республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитеди болгаш оон чер-черде органнары бүгү республикага чаңгыс аай система ёзугаар республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле эргелеп башкарар.

Күрүнениң чер кадастрын эргелеп башкарарының чурумун РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

XII БӨЛҮК

Черни тургузары

105 чүүл. Чер хоойлужудулгазын, чер ажыглалын болгаш камгалалын организастаар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпирлерин боттандырарынче, таарымчалыг болгаш экологтуг бойдус байдалын тургузарынче, чер кырының хевирлерин экижидеринче угланган хемчеглерниң системазы черни тургузары болур.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга черни чөп ажыглаарын организастаары, чер кырының быжыг туруштуун база чер камгалалын деткииринин бандалдарын тургузары чер тургузарының сорулгалары болур.

106 чүүл. Чер тургузарының чүүлдери.

Черни тургузарынга дараазында чүүлдер көрдүнүп турар:

1/ чер курлавырларын баш бурунгаар тодаргайлаары, оларны ажыглаарының болгаш камгалаарының республика база девискээр программаларын, схема чуруктарын, чер тургузарының схема чуруктарын ажылдап кылыры;

2/ административ-девискээр тургузугларның кызыгаарларын ол черлеринге доктаадып тургузары;

3/ чер ээлээриниң болгаш чер ажыглаарының чаа тургузугларының, чер хуваалдазында таарымча чок чүүлдерни чайлатпышаан, бар чер ээлээшкиннерин болгаш чер ажыглаашкыннарын чурумчударының төлевилелдерин чогаадыры чер участоктарының боттарын тускайлап демдеглээри, чер ээлээр болгаш ажыглаар эргени шынзыткан документилерни белеткээри;

4/ черниң иштики ажыл-агый тургузуунуң төлевилелдерин болгаш чер ажыглалы-биле болгаш камгалалы-биле холбашкан өске-даа төлевилелдерин ажылдап кылыры;

5/ үрелген черлерни катап экижидер, үрелиишкинден, үерлээшкиннерден, көшке бадыышкынындан, суг шыва алырындан, кужурланыышкындан хөрзүннү камгалаар, көдээ ажыл-агыйының ажыглал черлерин экижидер, чаа черлерни шиңгээдип алыр талазы-биле ажылчын төлевилелдерин ажылдап кылыры;

6/ бойдус камгалалының, черни куруктурарының, камгалалдыг черлерниң онза чурумнары бар девискээрлерни сайгара тургузарын үндезилээри болгаш оларның кызыгаарларын доктаадыры;

7/ хоорай чоогунуң, суур чоогунуң, чурттакчылыг көдээ черлер чоогунуң кызыгаарларын доктаадыры болгаш өскертири;

8/ топографо-геодезиктиг, картографтыг, хөрзүн, агрохимиктиг, геоботаниктиг болгаш өске-даа шинчилел база дилеп тывыышкын ажылдарын чорудары.

107 чүүл. Чер тургузарын организастаары болгаш ону чорударының чуруму.

Чер тургузарының чорудулгазы болза, чер тургузарының белеткел ажылдарындан, баш бурунгаар көрүүшкүннерин, схемаларын, төлевилелдерин ажылдап кылырындан, төлевилел документациязын чугаалажып көөрүнден болгаш бадылаарындан, төлевилелдерни черниң бодунга (ол-ла черинге) шилчидеринден, черни тургусканының материалдарын болгаш документилерин тургузарындан база тыпсып бээринден, чер тургузарының төлевилелдерин чер ээлериниң, чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларының күүседиринге автор хайгааралын боттандырарындан тургустунар.

Улус депутаттарының Советтериниң шиитпирин, Тыва Республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң болгаш оон чер-черде органнарының инициативазын азы сонуургалдыг чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның дилээнин ёзугаар чер тургузарын чорудар болгаш чер тургузар талазы-биле күрүнениң төлевилел организациялары күрүне бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле боттандырар.

Девискээрни тургузары-биле чер участоктарын алызындан экижидери болгаш үерлээшкиннерден, көшке бадыышкынындан, суг шыва алырындан, кужурланыышкындан камгалаары-биле холбашкан чер тургузуунуң төлевилелдерин чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның инициативазын ёзугаар оларның күсели-биле чер тургузарының өске организациялары база ажылдап кылып болур.

Сонуургалдыг чер ээлериниң, чер эдилекчилериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның киржилгези-биле чер тургузар төлевилелдерни чогаадып тургузар, оларны бадылаан сөөлүнде чер участоктарынга болгаш тарылга шөлдеринге (ол-ла черлеринге) шилчидер болгаш доктааттынган хевирниң демдектери-биле оларның кызыгаарларын тодаргайлап айтыр.

Чер тургузар чурум ёзугаар девискээрни организастаары чер ээлеринге, чер ээлекчилеринге, чер ажыглакчыларынга болгаш арендаторларга албан болур.

XIII БӨЛҮК

Черге хамаарышкан маргылдааларны шиитпирлээри

108 чүүл. Черге хамаарышкан маргылдааларны шиитпирлээр эргелиг органнар.

Черге хамаарышкан маргылдааларны улус депутаттарының Советтери, суд азы Дээди арбитраж суду шиитпирлээр.

109 чүүл. Черге хамаарышкан маргылдааларны шиитпирлээр талазы-биле улус депутаттарының көдээ, суур болгаш хоорай Советтериниң эрге-хүлээлгелери.

Улус депутаттарының чогуур Совединиң эргезинде турар черлерге хамаарыштыр бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның маргылдааларын шиитпирлээри улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай Советтериниң эргезинге кирер.

110 чүүл. Чер маргылдааларын шиитпирлээр талазы-биле улус депутаттарының район Совединиң харыылаар эрге-хүлээлгези.

Районнуң девискээринде черлерлиг бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның маргылдааларын шиитпирлээрин чорудары улус депутаттарының район Совединге хамааржыр, бо Кодекстиң 109 чүүлүнде көрдүнген маргылдаалар хамаарышпас.

111 чүүл. Чер маргылдааларын шиитпирлээр талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң харыылаар эрге-хүлээлгези.

Черлери аңгы-аңгы районнарның девискээрлеринде чыдар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның аразында чер маргылдааларын шиитпирлээрин чорудары Тыва Республиканың Дээди Совединге хамааржыр.

112 чүүл. Черлери РСФСР-ниң составында аңгы-аңгы республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның база округтарның девискээрлеринде чыдар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның аразында чер маргылдааларын шиитпирлээри.

Черлери РСФСР-ниң составында аңгы-аңгы республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның база округтарның девискээринде чыдар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның аразында чер маргылдааларын РСФСР-ниң составында аңаа сонуургалдыг республикаларның, крайларның, областарның, автономнуг областарның, округтарның төлээлекчилеринден деңчергелиг тургустунган комиссия сайгарар. Комиссия дугурушуунган шиитпирге кээп шыдаваан таварылгада маргылдааны РСФСР-ниң Дээди Совединиң тургузары комиссия шиитпирлээр, оон шиитпири маргыш чок болур.

113 чүүл. Чер маргылдааларын шиитпирлээриниң суд чуруму.

Хомудал киирер ийи дугаарги албан чери болур судтарга черлерни бээри, оларны күрүне болгаш хөй-нийти хереглелинге хавырары-биле холбашкан, бо Кодекстиң 34 чүүлүнүң 4, 6, 7, 8, 9 пунктуларында айыттынган үндезин талазы-биле черге эргени казыыры-биле, аренда, хавырылга айтырыглары-биле холбашкан чер маргылдааларын, а ол ышкаш хамаатылар киржип турар бүгү чер маргылдаалары шиитпирлеттинер.

Чер маргылдааларының талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирлеринге хомудалдарны база суд чуруму-биле сайгарып көөр.

114 чүүл. Чер маргылдааларын улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпирлээр чуруму.

Чер маргылдааларын талаларның кайы-бирээзиниң киирген билдириишкинин ёзугаар билдириишкинниң кирген хүнүнден бир ай хуусаа иштинде сайгарып көөр.

Маргылдааны сайгарып көөрүнге талаларның кайы-бирээзи киржиринден дезип азы аңаа киржиринге күзел чогун бижимел-биле дыңнаткан таварылгалардан аңгыда чер маргылдааларын талаларның киржилгези-биле сайгарып көөр.

Талаларга маргылдааны сайгарып көөрүнүң хуусаазының болгаш чериниң дугайында чогуур деңнелге дыңнаткан турар ужурлуг.

Ийиги кыйгырыгга талаларның чылдагааны чокка келбейн барганы чер маргылдаазын сайгарып көөрүн болгаш ол талазы-биле шиитпир хүлээп алырын доктаатпас.

Маргылдааны сайгарып көрүп турар үеде талалар ол талазы-биле чыгдынган материалдар-биле таныжар, тайылбырлар бээр, боттарының бадыткалдарын болгаш удурланыышкыннарын аас азы бижимел-биле киирер, маргылдааны сайгарып көөрүн соңгаарладыр дугайында болгаш немелде хыналдаларны база шинчилелдерни чорудар дугайында документилерни негээринге дилеглерни киирер, өске таланың бадыткалдарынга база дилеглеринге удурланыр, чер маргылдаазының талазы-биле шиитпирниң хоолгазын алыр эргелиг.

Чер маргылдаазын сайгарып көргениниң түңнелдери-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери ону күүседириниң чурумун болгаш чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның хажыттынган эргелерин катап эгидер талазы-биле хемчеглерни көрген шиитпирни хүлээп алыр. Улус депутаттарының тус чер Совединиң шиитпири хүлээп алган үезинден күштүг болур болгаш ону талаларга чеди хонук хуусаа иштинде чедирип бээр.

Шиитпирлерни судка азы Дээди арбитраж судунга хомудал киирери оларның күүселдезин соңгаарладыр.

115 чүүл. Чер маргылдааларын Дээди арбитраж судунга көөрү.

Хомудал киирер ийи дугаарги албан чери болур Дээди арбитраж суду бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш кооперативтерниң аразында чер маргылдааларын бодунуң эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр сайгарып көөр.

116 чүүл. Чер хамаарылгалары-биле холбашкан эт-хөреңги маргылдааларын шиитпирлээри.

Чер хамаарылгалары-биле холбашкан эт-хөреңги маргылдааларын, оон иштинде каражаны эгидер болгаш оон хемчээлин тодарадыр дугайында маргылдааларны боттарының эрге-хүлээлгелериниң деңнели-биле суд, Дээди арбитраж суду азы үшкүзүнүң суду шиитпирлээр.

XIV БӨЛҮК

Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш харыысалга

117 чүүл. Чер талазы-биле дугуржулгаларның күш чогу.

Чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының, арендаторларның бо Кодекстиң 45 чүүлүнде доктааткан чурумну хажыдып чер участоктарын садып алыры, садары, белекке бээри, боттарының күсели-биле орнажыры күш чок болур.

118 чүүл. Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш административтиг болгаш кеземче харыысалгазы.

Чер хоойлужудулгазын үрээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге болгаш хамаатыларга административтиг чурум-биле торгаал онаар:

кара туразы-биле чер участоктарын ээлээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 50 муңдан 100 муң рубль чедир, хамаатыларга — 1 муңдан 5 муң рубль чедир;

чөпшээрел чокка кара туразы-биле тудуг тутканы дээш юридиктиг албан черлеринге — 5 муңдан 10 муң рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 1000 рубль чедир;

(Төнчүзү 4-кү арында).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

черлерни бокталдырганы дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 5 муңдан 10 муң чедир, хамаатыларга — 100-тен 500 рубль чедир;

черлерни химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле, бүдүрүлге артынчылары-биле база хирлиг суглар-биле бокталдырганы, бактерия-паразиттиг болгаш карантинниг хоралыг организмнер-биле халдатканы дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 500 муңдан 1 млн. рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 5000 рубль чедир;

үнүш-дүжүткүр каъдын баксыратканы база үрегдээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 100 муңдан 500 муң рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 3000 рубль чедир;

түр ээлеп турар черлерин эгидериниң хуусаазын хажытканы, оларны сорулгазынга ажыглаарынга таарыжыр байдалга киирер талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 100 муңдан 500 муң рубль чедир, хамаатыларга — 500-тен 1000 рубль чедир;

черниң байдалынга багай салдарлыг объектилерни тевилээни, тургусканы, тутканы, ажыглалга кииргени дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 50 муңдан 100 муң рубль чедир, хамаатыларгаа — 500-тен 1000 рубль чедир;

черлерниң байдалының база ажыглалының дугайында медээлерни шын эвес бергени дээш — эрге-дужаалдыг кижилерге болгаш хамаатыларга — 100-тен 500 рубль чедир;

хамаатыларның чер участоктарын бээр дугайында билдириишкиннерин (дилеглерин) сайгарып көөрүнүң хуусааларын хажытканы база хостуг чер участоктарының барымдаазы дугайында медээлерни чажырганы дээш албан-дужаалдыг кижилерге — 1000-дан 3000 рубль чедир;

үлүглер аразының демдектерин үрээни дээш юридиктиг эргелиг албан черлеринге — 100-тен 500 рубль чедир, хамаатыларга — 50-ден 100 рубль чедир.

Үстүнде айыттынган эрге-хоойлу үрээшкиннери дээш РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле кеземче харыысалгазын онаап болур.

Чер хоойлужудулгазының айыттынган хажыдылгалары дээш торгаалды Тыва Республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң, Тыва Республиканың бойдус камгалал талазы-биле күрүне комитединиң чер-черде органнары онаар.

Торгаал онаары болгаш өске-даа хемчег хүлээдирип буруулугларны кылдынган хажыдыышкыннарын эдеринден хоставас.

119 чүүл. Чер хоойлужудулгазын үрээниинден чедирген каражаны база хораны эдип эгидери.

Кара туразы-биле ээлээн чер участоктарын чөпшээрел чокка ээлеп турган үезинде аңаа чарыгдалдарын эгитпейн, оларны хамаарылгазынга эгидер.

Чер участоктарын бокталдырган азы кара туразы-биле ээлээн таварылгада, оларны ажыглаарынга таарымчалыг байдалга киирерин, кара туразы-биле ээлээш азы кара туразы-биле тудуг тудуглар тудугларны бузарын, а ол ышкаш үлүглер аразының демдектерин катап тургузарын айыттынган хажыдыышкыннарны кылганынга буруулуг бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар боттандырар.

Бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар чер хоойлужудулгазын хажытканының түңнелинде чедирген когаралын эгидер хүлээлгелиг.

XV БӨЛҮК

Делегей керээлери

120 чүүл. Делегей керээлери.

Кызыгаар зоназында көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни, а ол ышкаш суг ажыглаар черлерни кайы-кайызынга бержирин Тыва Республиканың улус депутаттарының суур, көдээ база район Советтериниң болгаш Моол Арат Республиканың кызыгаар чоогунда сумуларының, аймактарының аразында керээлер-биле тодаргайлаар.

Делегей керээзин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели-биле дугуржканың ёзугаар ССРЭ-биле МАР-ның кызыгаар албаннарының киржилгези-биле кылыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың октябрь 3.

• • •

РЕДАКЦИЯДАН: Тыва Республиканың Чер кодекизиниң төлевилелин бистиң солунувуска 1991 чылдың февраль айда парлаан. Тыва Республиканың Дээди Совединиң хүлээп алганы Чер кодекизи төлевилелден дыка хөй өскерилгелерлиг. Ынчангаш Чер кодекизин парлап турарывыс бо. Чер кодекизиниң ССРЭ-ниң сандарап дужериниң мурнунда хүлээп алганы-биле ССР Эвилели, ооң-биле хамаарылгалар дугайында сөстер, терминнер хевээр арткан.

ЧЫЛЫГ СӨСТЕР.

ШУПТУВУСКА ЭРГИМ ИЕ

Чайның өңгүр, чараш овуруң күс оңуруп, алдын-сарыг болдуруп, иштиндаштың ыт-шимээнни чавырылдырып, амылыг бойдусту бодунуң эргезинче киирер.

Харлыг кыш болунуң ээлчээнде бүгү-ле чүвени ажыңнады хаарып-хаарып, арай боорда оожургаар. А ооң соонда...

Кижи кайгамчык часты четтикпейн манаар. Крыша кырындан аккан дамды безин аянныг «үннүг»: «Час, ча-а-с!..» Бүгү бойдус бо үеде дирлир, оттур. Бистерге бо үе эң эргим. Чүге дизе, ававыс Чечекмаа Сактаевна Куулар мартта Ак. Алаш хемнерден адырлаңган Аржааныг-Хем эриинге төрүттүнген. Аалдар чайлаар Аржааныг-Хемге авазының опей ырын дыңнап өскен иевис хөй чылдарда башкылап, уруглар садтарынга эргелекчилеп ажылдап чораан.

Амгы үеде ол пенсияда олурар-даа болза, төрээш, кижизидип өстүрүп каан, беш ажы-төлү бистиң уругларывысты карактажып чоруур. Чыл бүрүде ававыс хөй-ле солуннарны, журналдарны чагыдып алыр. Бир дугаарында «Шынны» сонуургап номчуурун эскерер бис. Ынчангаш ававыстың болгаш бистиң шуптувустуң сонуургаар солунувусту дамчыштыр ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа байыр чедириш, бүгү-ле чүүлдерге экини күзээр бис.

Наталья ОНДАР.
Кызыл хоорай.

«БЕЛЕК» ДЕП АДААН

Тээли суурда бежен орунныг чаа уруглар сады ажыттынган. Районнуң күүскому артыкшылдыг болу берген акша-хөреңги-биле рынокче кирип турарывыс бо берге үеде чаштарга улуг кижилерден белек кылдыр ону кыска хуусаада туттуруп, ажыглалга киргени ол. Уруглар садын «Белек» деп адааны ынчангаш таварылга эвес. Аттар хөй болбайн аан, ынчалзажок шилип алдынган ат ол.

Иштики дерилге-шимелдезин негелдеге дүүштүр чорударының бүгү-ле аргаларын көрген. Ханаларны өңгүр, чырык будуктар-биле будааш, тыва хээлер-биле каастап чурааны көрүштүг, бир янзы кестүр. Чүгле мебель аймаан 22 муң рубль-биле саткан. Шкафтарны, стол-сандайларны база-ла угулза, хээлер-биле тыва аян-шинчи киргени, бистерниң амгы амыдыралывыстың угланыышкыннарынга дүгжүп турар болгаш чаштарны эрте чажындан чоннуң чаагай чаңчылдарынга чаңчыктырып, өөредип, кижизидериниң аргазын берип турар. Коллектив ол талазы-биле ажылдаарының чаа бодалдарын, чогаадыкчы планнарны тургузуп алганын ындыг байдал безин херечилеп турар-дыр. Уруглар албан черинге чээрби хире чылдарда ажылдаан, Эң эки кижизидикчи башкы атты чаалап алган Елизавета Балчыровна Маадының чаа бо садикти эргелекчилээр кылдыр районнуң улус өөредилге килдизиниң томуйлааны таварылга эвес деп бодаар мен.

Хоочун башкы Калдар Салчаковна саң салып, чаа оран-саваны артыжап, ёзу-сүзүглелди кылган соонда, аалчыларны аяк шай ижеринче чалап олурткан. Аъш-чем элбек, ужа-төш, ааржы, саржаг, тыва далган, чиигетараадан эгелээш, орус чемнерниң дээжизин столдарда салган. Аъш-чемни ижип-чип ора, ажык сеткилдиң амыдыралчы чугаазын чорудуп, садик ажыдыышкынынга келгеннер, аалчылар коллективке чагыг-сөзүн берип, белектерни бергеннер. Уруглар садының ажылдакчыларының база аалчыларның киржилгези-биле болган концертти база көрдүвүс. Танцыга, оюннарга шылгарап үнгеннерге тускай шаңналдарны тывыскан.

Бичиилерге чем белеткээр повар кылдыр шеригден чаа халажып келген Амур Семиспейни ажылдадып алганы солун.

Ийи бөлүкке бежен ажыг чаштар келир. Оларның кижизидикчи башкылары Айлаана Мюрзю, Алимаа Салчак, Долаана Салчак, Алдын-кыс Ондар, Рада Кара-оол олар хоочуннарның арга-сүмези-биле ажылдап, кириптерлер. Чаа тургустунган коллективке чүгле экини күзеп артывыс.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

«КОЛДУУНДА КЫЗЫП АЛГАН»

Чадаананың № 2 школазындан ырак эвесте районнуң уруглар библиотеказы бар. Библиотеканы уруглар библиотекаларының улуг методизи Сынаа Чикчаповна Серенот удуртуп, эки түңнелдерни чедип ап келген. Чедиишкиннер чүдел? Кол чүве коллективтиң эп-найыралында, номчукчулар-биле быжыг харылзаазында. Манаа дараазында сан-чурагайны көрүп болур. Номчукчу өөреникчилерниң саны 11 муң 600 четкен. Оларга 36 муң 644 номну тараткан.

Библиотека 8 салбырлыг. Оларның ийизи бот-тускайлан ажылдап, эки түңнелдерни районга чедип алган. Оларга Чыраа-Бажында Клава Куулар, Бажын-Алаакта Зоя Балдан эргелекчилээн уруглар библиотекалары хамааржыр. Теве-Хая, Хайыракан, Хөндергей, Хорум-Даг, Чыргакы. Шеми школаларында библиотекаларның ажылы багай эвес. Оларга боттуг дузаны уругларның төп библиотеказы чедирип келген. Төп уруглар библиотеказында үр чылдарда ажылдап келген, биче сеткилдиг, бичиилерге дузааргак 1-ден 4 классчыларның библиотекары болуп ажылдап турар Любовь Кара-Хунаны библиотеканың методизи онзалап демдеглээр болду. Арткан библиографтар Айлаң Донгак, Уля Куулар, улуг абонемент Лариса Ооржак, аштакчы Досумаа Кара-Сал олар бир демниг ажылдап, өөреникчилерге таарымчалыг байдалды тургускан. Библиотеканың ажылдакчылары өөреникчилер ортузунга лекция, беседаларны чорудуп, Чадаананың № 1 школазынга «Тыва улустуң чаңчылдары болгаш ёзулалдары», «Тыва улустуң аас чогаалы» деп кежээлерни организастап эрттиргилээн.

Чедиишкиннер-биле чергелештир четпестер библиотеканың ажылында бар. Ооң материалдыг баазазы кошкак. Телевизор безин чок. Чылыдылга системазының шын эвес кылганындан библиотека соок. Ооң харазындан ажылдакчылар аарыыр таварылгалар бар. Ном шыгжаар өрээл караңгы, соок, чырык чедишпес. Тыва дылда үнүп турар уруглар номнары эвээш. Четпестерни эдип алыр дээш коллектив демниг хөделип келзе-даа, ооң чогуур түңнел үнмээн, ол-ла хевээр артпышаан. Чүге дизе, уруглар библиотеказын районнуң төпчүткен библиотеказы, культура килдизи «колдуунга кызып алгаш» харыылап турар болганда, ооң ажылдакчылары акша-төгериктиң бажын билип, бот-башкарныр харыы чок. Амгы рынок харылзааларының үезинде уруглар библиотеказының ажылдакчылары үениң тевиинге дүүштүр ажылдаарын боттарының мурнунда салып турзадаа, оларның ынчаар ажылдаар харык-шинээ чок болуп артканы хомуданчыг-дыр.

Виктор ХОВАЛЫГ.

ЧУРУКТА: мурнакчы библиотекарьлар.

МЕЖЕГЕЙ ШКОЛАЗЫ: СОЦИАЛ ПЕДАГОГТАР, УРАН ЧҮҮЛ, ЭСТЕТИКТИГ КИЖИЗИДИЛГЕ

Келир үеде бистерни ажыл-ишке солуур аныяк-өскенниң кым, кандыг кижи боор кижизиттинери өг-бүлеледен, школадан, улуг кижилер, бистерден дыка хамааржыр. Оларның угаан-бодалының сайзыралы, амыдыралга, күш-ажылга, өг-бүлеге, кижилерге хамаарылгазы ынчангаш бөгүн хевирлеттинер, илереттинер. Оолдар, уругларның чүү чүвеге сонуургалдыг, хандыкшылдыын, кандыг чүүлдү, байлалды чоргаарал, сеткил ханышкын-биле хүлээп көөрүн, азы чүү чүвеге хөнну чогун азы шуут көөр хөнну чогун башкы кижи билген турар ужурлуг. Чүге дизе ол — кижилерниң үзел-бодалы-биле тудуш болгай. Бо чүүлдерни Межегей ортумак школазының башкылар коллективи чугулалап көрүп турар. Уругларның школага өөренип турар үезинде оларның салым-чаяаны, кандыг-бир чүүлге хандыкшылдыы, сонуургалдыы илереттингенин турарын чугулалап турар бис. Ындыг байдал бисте — школачыларның уран чүүл, уран чогаадылга, эстетиктиг кижизидилге айтырыын кичээнгейниң төвүнде тудуп турарывыс-биле дорт холбашкан. Мында чаңгыс талалай көөр байдал чок, школада өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарның бүгү-ле чорудуу нииити билиг болгаш уран чүүл, эстетика, хөгжүм кичээлдеринге үндезилеттинген.

Педагогика эртемнериниң кандидады В. Г. Бочарованың удуртулгазы-биле школадан дашкаар кижизидилге ажылдарының чаа аргаларын ажылдап кылдынган дээрзин билир болгай бис. «Школа — микрорайон» деп угланыышкын-биле ажыл коллективтиң кичээнгейин хаара тула берген. Шак мындыг байдал-биле нииити билигниң кичээлдерин уран чүүл-биле холбаштырар угланыышкын-биле ажылдап эгелээнивис ол. Амыдырал, ооң бөгүнгү негелделери дегейленип калган чаңгыс аайлашкак эрги схемалардан, айтыышкыннардан үнүп, амыдыралды чаа дилээшкиннерни чорударын, чаа көрүш-биле ажылдаарын негеп турар. Республика чергелиг эртем-практиктиг конференцияга башкылар коллективиниң ажылы багай эвес үнелелди алган. Эртем-шинчилел шенелдезин багай эвес дооскан деп түңнеп турары өөрүнчүг. Ынчангаш бистиң школаны социал педагогика талазы-биле регионнар аразының эртем-практиктиг төвү кылдыр тургузар дугайында айтырыг база тургустунуп турар.

Мен манаа канчаар ажылдап эгелээнивисти арга-дуржулгавыска даянып, каксыдаа бол, чугаалап көрейн. Дилээшкинниг ажылдап тура, салдынган сорулганы чедип алыры — бистиң мурнувуста чугула чүүл ол. Ажылдың чаа ол хевирин боттандырып эгелээнивис-биле өөредилге-кижизидилгелиг бүгү ажылды үндезиниң-биле эде тургузары негеттинип келген. Ол сорулга-биле **бирээде,** бүгү класстарга уран чүүл, эстетика талазы-биле чаа кичээлдерни киирдивис, **ийиде,** класстан дашкаар янзы-бүрү бөлгүмнер, клуб ажылын калбартывыс, **үште,** школавыста чаа ажылдакчылар — социал педагогтар ажылдап эгелээн. Оларның кол сорулгазы болза, школа биле өг-бүлениң аразында харылзааны улам быжыглап, кижи биле ниитилел амыдыралын, долгандыр турар хүрээлелди, уруглар биле улуг улусту чоокшулаштырып харылзаштырары. Ажылды мынчаар тургузуптарга, кичээлдер эрттирип, башкылап турарларга оларның дорт хүлээлгези — башкылаашкынны шынарлыг чорудар (ажылды элээн чиигедип) арганы берип турар. **Дөртте,** чамдык үндезин айтырыглар школа ханазындан үнүп, дашкаарлаан, оларны шиитпирлээринге, кылырынга уруглар, улуг кижилер чурттап, ажылдап турар чериниң аайы-биле киржип турар апарган.

Бистиң сорулгавыс уругларны уран чүүлде чараш чүүлдерни эскерип, билиринге чүгле өөредири-биле кызыгаарланмас, а харын чараш, чаагай чүүлдерни хүн бүрү амыдыралга, күш-ажылга, кижилер-биле харылзаага кылып, ажыглап билир ындыг байдалды оларга хевирлээри. Күштүг боол турган өөредилге планынга, өөредилге программазынга өскерилгелер киргени ынчангаш таварылга эвес. Эстетиктиг өөредилгени, уругларның чогаадыкчы арга-шинээзин эрте-ле сайзырангайжылары-биле эге класстарда хөйнүң ырызынга, ритмика, чогаадылга уран чүүлүнүң төөгүзүнүң, хөгжүм дыңнап өөрениринин кичээлдерин киргени болуп турар. А ортумак болгаш үстүкү класстарның өөреникчилери хөйнүң ырызындан аңгыда, чоннуң янзы-бүрү хөгжүм херекселдеринге, шыдыраага, хөгжүм ансамбльдеринге ойнап, уран чүүл, техниктиг күш-ажылда хаара туттунуп, аргыттынып, даараныр, угулзалап даараарының уран-мерген аргаларынга, бал танцызын өөренип турарлар. Планны мындыг янзылыг тургузуп тура, өөреникчилерниң, ада-иелерниң санал-оналын, күзелин школавыстың материалдыг баазазын, кылып турар ажылывыстың төнчү түңнелин. Мындыг байдалда школачы чылдарында уруглар, оолдар чүнү чедип ап болурул дээрзин шуптузун өөренип көрген. Ажылды шак мынчаар хеп-хенертен чорудабербээн бис, эгези моон мурнунда-ла салдынган, бистиң нииити билиг школазы он беш чыл хире үе дургузунда суурда уругларның көдээ уран чүүл школазы-биле харылзаа тудуп ажылдап келген. Школаның хөй-нииити ажылынга уруглар, оолдарның сонуургалын кады ажылдап турган эстетиктиг кижизидилге дамчыштыр көдүрүп болурун ийи школаның башкылары билип турган. Суур черге уругларны уран чүүлге, чогаадыкчы ажыл-херекке чаңчыктырарының ээзи перспективтиг болгаш массалыг хевири хөйнүң ыры боор болур-дур деп түңнелге кайы-даа школаның педагогтары келген. Аңаа өөреникчилерни кандыг-даа шилиишкин чокка хүлээп алырын шиитпирлээн турган. Ол практика амыдыралга болуп шынзыгып шыдаан болгаш Межегейниң башкылары хөгжүм талазы-биле кижизидилге ажылының, ылангыя эге чадазынга массалыг киржилгени хөйнүң ыры хандырар дээрзин херек кырынга бадыткаан. Түңнелинде кандыг болганыл? Класстарнындан аңгыда, бүдүн школаның хөйнүң ыры, школаның театр студиязы, танцы коллективтери тургустунган, чуруурунга хандыкшылдыглар база илереп келген.

Микрорайон дээрге бүдүн суур-дур. Үстүнде ооң-биле кады социал байдалдың педагогтарының дугайын чугаалаан болгай мен. Ам ол айтырыгларга доктаап көрейн. Өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чорудуп тура, өг-бүле бүрүзүнге чедип ажылдаарының, харылзажырының эргежок чугулазын кичээнгейге алган бис. Кижилерже чоокшулап, оларның канчаар чурттап турарын, сонуургалын, айтырыгларын билип алыры бистерге, башкыларга, эргежок чугула. Ада-иелер, хөй-нииити коллективтер-биле ажылдап турар, уругнуң долгандыр турар кижилер кымнарыл ол, аңаа оларның салдары кандыгыл деп чүвени билип алыр апаар ужурлуг бис. Ынчангаш чоннуң чурттап, ажылдап турар чериниң аайы-биле ажылдаар социал байдалдың педагогтары бисте ажылдап турар. Быжыглатканы микроучастогунда башкы кудумчу чөвүлели-биле кады ажылдап турар. Ында депутаттар, херээженнер чөвүлелиниң кежигүннери, кудумчунуң активчилери, башкылар, эмчи кирип турар. Ындыг кудумчу чөвүлели бисте — алды. Социал педагог кижи кудумчуларның чурттакчыларының социал кижизидилгезин бүгү талазы-биле хайгааралга алган. Амыдыралдың байдалы чедимче чок деп санаттынып турар өг-бүлелерге, «берге кижизидилгелиг» дижирибис назы четпээннерге кичээнгей онзагай. Микрорайонга кижизидилге ажылының комплекстиг планы ажылдап кылдыңган. Ол — кудумчунуң **социал паспортун** тургусканы-биле эгелээр. Эргежок чугула деп көрдүнүп турар болза, уругнуң өөредилгезинге хүн бүрүнүң дузазын чедирер, школа дооскаңнарның ажылга кирип алырынга дузалажыр, хөй уруг-дарыглыг, эвээш орулгалыг өг-бүлелерге, өскүс уругларга, суурнуң хоочуннарынга буянныг сеткилдиң ачы-дузазын чедирер, чоннуң культурлуг дыштанылгазын организастаар дээн чижектиг угланыышкын-биле ажылдар чорудуп турар. Бо бүгү чүүлдерни чорударынга Культура бажыңын, библиотеканы, школаны, ада-иелерниң чөпшээрели-биле бажыңнарны ажыглап турар. Класстан, школадан дашкаар кижизидилге ажылдарының баазазы ынчаар тургустунуп келир. Кудумчу чөвүлелдери тодаргай угланыышкынныг ажылдап турар болганда, өг-бүлелерниң харыысалгазы көдүрлүп берген дээрзин эскерип турар бис. Ада-иелер кылып билир чүүлдериниң аайы-биле бөлгүмнерни эрттирип турарлар. Оларны чыл дургузунда эрттирер, бөлгүмнерниң ажылы чайын база үзүктелбес.

Социал педагогтарның чугула база бир сорулгазы — бот-башкартынылга үезинде өөреникчилерниң идепкейиниң бедик болурун чедип албышаан, чүгле коллективтиг күш-ажылга, бот-боттарын билчир, деткижер чоруктуң байдалынга кижини бүгү талалыг кижизидип болур деп чүвени херек кырынга көргүзери болур. Ынчангаш шенелде ажылдарының үезинде назы-хары аңгы-аңгы класстарның микрорайоннуң күш-ажылчы коллективтери-биле кады ажылдажылгазын чедип алырын чугулалап келдивис. Ооң кол сорулгазы — улуг кижилерниң школачылар-биле найыралын, харылзаазын ханыладыры, школа коллективиниң чаагай чаңчылдары салгалдан салгал дамчыыр ужурлуг. А ындыг байдал аңгы-аңгы хар-назынныг уругларның ада-иелер-биле бот-боттарын билчип, харылзажып билиринден көнчүг хамааржыр. Школада каты ажылдажылганы чеди бөлүү тургустунган.

Социал педагогтарның удуртулгазы-биле кылдынып турар бүгү-ле хемчеглер школаның уран чүүл, эстетиктиг кижизидилге талазы-биле чорудуп турар ажылдарының дөмей-ле бир кезии. Кадрлар чедишпезиниден социал педагогтарның аразында башкы эртеми чок кижилер база бар, ынчалзажок олар уругларга аажок ынак, оларны эки билир, олар-биле ажылдаар күзелдиг кижилер боор турар. Оларның аразында уран чүүл ажылдакчылары база чоннуң хөгжүм херекселдерин эки билир, уран-шевер, даараныр-даа улустар бар. Социал педагогтарны дамчыштыр чоннуң үс-тарган уран чүүлүн, чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарны катап тургузар, уругларны национал культурага өөредир ажылды идепкейжидип болурун практика бадыткап турар. Бөгүнгү өөреникчилер келир үеде кым-даа — башкы, эмчи, инженер, ажылчын, ужудукчу-даа болур болза, өг-бүлениң бот-тускайлаң амыдыралынга амдыгааштан эгелеп белеткенир ужурлуг дээрзин оларга башкылары сагындырып турарлар.

Өөредилге-бүдүрүлге мастерскаязынга бүдүртүнген дерилгелерни ярмаркаларга садып турарындан аңгыда, чондан чагыгларны база ап турар бис. 1989-91 өөредилге чылында «Өөрүшкү» кооператив чоннуң хереглел бараанын 7240 рубльге бүдүрген. Дузалал ажыл-агыйында школачылар хаваннарны тудуп, ногаа аймаан тарып өстүрүп турар. Ооң ажылдап алдынган акшазын олар бот-тывынгыр уран чүүлге кедер идик-хеп даарап алырынга, культура-массалыг хемчеглерге, экскурсияларынга ажыглап турар. Уран чогаадылга ажылынга уругларның сонуургалын башкылар чедип алган. Чижээ, боттарының холу-биле кылганы хевистиг, аргаан, даараан хепти, салфеткаларны, ыяштан кылганы кандыг-бир дериг-херекселди олар кижиниң холу-биле кылганы ажыл үнелиг дээрзин медерел билип турарлар. Ынчангаш оларның бо хүннерде кылып турар чүүлдери хууда амыдыралга, ниитилелге, кижилерге херек апаар деп түңнелди уруглар боттары үндүрүп турары эки. Кичээлдерге өөреникчилерниң кызымаан, сонуургалдыын хайгаарап турар болгаш кажан олар школаны доозуп турда, өөренип турганы атырларының аайы-биле шынзылга тыпсыр деп башкылар коллективи шиитпирлээн.

Кара-кыс МОНГУШ.
Межегей школазының директору.
Таңды район.

АВАЙЫМГА

Опчоктаныр тенектензе,
Орталан деп чагып, хоруур
Авамны мен башкым-биле
Аайлаш көрүп, дөмейлээр
мен.
Анай чаш бо назынымдан
Аайындан эртпес-ле мен.
Ажыл-ишти уур шаамче
Айбылатпайн кылыр-ла мен.
Эскет чоктап хүнден хүнче
Эки чаңга өөредир.
Алызын көөр авайымга
Аржыыл дег-даа ажыктыг
боойн.

Аржаан ЧАШ-ООЛ.
Барыын-Хемчикте Эрги-Барлык ортумак школазының 6-гы клазының өөреникчизи.

ЧЕТТИРДИВИС

Бистиң оглувус Мергенниң хай-халапка таварышкаш, мөчээни-биле холбаштыр бистиң ажыг-шүжүүвүсту деңге үлешкен чонувуска, эш-өөрүвүске, дөргүл-төреливиске улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

Өртеннерниң өг-бүлезинден.

Эрзин суур.

КИНО

МАРТ 20-де
«НАЙЫРАЛ»: «За последней чертой» 9.10, 11.10, 13.20, 15.30, **«Иван Грозный»** (2 сериялыг) 17.40.
ВИДЕОЗАЛ: «Американский ниндзя» (1-ги кезээ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.10 шактарда.
«КАА-ХЕМ»: «Ночевала тучка золотая» 13.30, **«Мой учитель»** 15.30, 17.30 шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

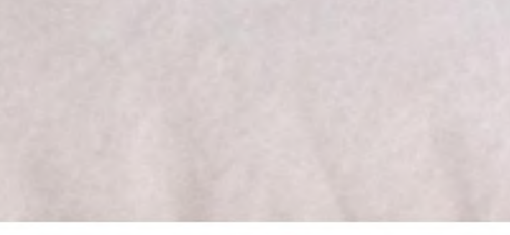

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ Хүлээп алыр чер — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчызы — 3-45-93
КИЛДИСТЕР:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-36-82;
☐ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15
☐ ниитилел политиктиг — 3-34-98
☐ улус депутаттар Советтериниң 3-41-23
☐ медээлер болгаш спорт 3-34-57.
☐ очулга — 3-34-39 3-34-98;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;
☐ бухгалтерия — 3-37-11;

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арназы. Тиражы 29295 экз. Чагыг № 55.